

Salamon Golda

Salamon Golda

Máramarossziget, Románia

Az interjúkészítés időpontja: 2004–2005. szeptember

Az interjút készítette: Major Emőke

Salamon Golda – Galdi néni, ahogy őt szólítani szokták – alacsony termetű, fiatalos megjelenésű néni, mindennapi öltözködésére is nagy gondot fordít, kedveli a vidám színeket.

Egyedül él Máramarosszigeten a családi házban, mely a második világháborúig mindig népes családnak szolgált lakóhelyül.

Itt éltek anyai nagyszülei nyolc gyermekükkel, itt nevelték szülei is hét gyereküket.

Galdi néni egyedül maradt. De nemcsak a házban maradt magára, hanem az egész városban, sőt, mondhatnánk, az egész történelmi Máramarosban: ő az utolsó, aki még itt él a több tízezres haszid közösségből.

Nagy gazdaságot vezet, háziszárnyasokat tart, mindig akad tennivaló a ház körül vagy a földeken.

Gyerekei nincsenek, és egymaga tán munka nélkül is nyugodtan élhetne nyugdíjából, mégis ragaszkodik az örökölt életvitelhez.

Életrajz

A nagyapámat Málek Jánkelnek hívták, ő Jódon született, de ott eladták, amijük volt, és beköltöztek [Máramaros] Szigetre [Jód – kis-, majd a 20. század elején már nagyközség státusú település volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 2300, 1910-ben 2800 román és német lakossal. Trianon után Romániához került, ma leud románul. Máramarosszigettől 55 km-re, délkeleti irányban fekszik. – A szerk.].

Itt laktak, ebben az utcában. Gazdálkodó volt, a ház után [mögött] volt egy jó darab föld, azzal foglalkoztak, és tartottak teheneket, majorságot [lásd: a földművelés szerepe]. Nem járt jesivába, de vallásos volt, haszid, minden nap ment a templomba.

A felesége volt Szegál Eszter, ő Szaplancán született [Szaplunca – nagyközség volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 2700, 1910-ben 3500 román, német és magyar lakossal. Trianon után Romániához került, ma Săpînța románul. Máramarosszigettől 18 km-re, északnyugati irányban fekszik. – A szerk.].

Nekem a két nagymamám, vagyis apukámnak az anyukája és anyukámnak az anyukája édestestvérek voltak. Mind a két nagymama nagyon vallásos volt. Le volt teljesen vágva a hajuk, de a nagymamáinknak nem kellett paróka, ők csak kendőben jártak, amit hátrakötöttek. Az apukámnak az apukája és az anyukája is el volt deportálva [Máramarosszigetről].

Édesapámnak csak egy öccse volt, Málek Ávrom. Itt éltek [Máramaros]Szigeten, ebben az utcában. A feleségét Sziminek hívták, ott volt vagy hat gyerek: Háná Blime, Mojse Lájzer, volt egy Diná is, az nem jött vissza [a deportálásból], akkor volt egy Berl, az se jött vissza, és nem tudom, a többi gyereket hogy hívták, mert még kicsinyek voltak.

Mojse Lájzer kiment Izraelbe az 1950-es években, a gyerekei még picik voltak. Haifán lakott, egy kis üzlete volt, azzal foglalkozott. Van egy fia és egy lánya, ők még élnek Izraelben.

A fia Haifán él – ő az idősebbik –, neki van nyolc gyereke, olyan vallásos. Hogy mivel foglalkozott, azt nem tudom. Mert Izraelben azok, akik csinálnak sok gyereket, nagyon nagy segílyt kapnak az államtól. A Mojse Lájzer lánya Jeruzsálemben lakik, neki nincs csak három [gyereke].

Az édesapámnak a neve volt Málek Izidor, zsidóul mondják, Ezra. Az édesapám pontosan nem tudom, mikor született, de három vagy négy évvel lehetett idősebb, mint az anyukám [tehát az 1880-as években születhetett]. Ő egy faluban született, Jódon.

Apukám és apukámnak az öccse is Pozsonyban, Csehországban járt jesivába. Úgyhogy vallásosak voltak, úgy voltunk minősítve, mint vallásos zsidók. Apukámnak volt egy kis szakáll, a testvére szintén szakállas volt, pájeszuk is volt.

Az édesanyám az édesapámmal első unokatestvérek voltak. Apuka Pozsonyban, Csehországban végezte az egyetemet, a héber egyetemet, a jesivát [lásd: pozsonyi jesiva], és onnan mikor hazajött, mindig anyukához jött, udvarolt neki [Apja még 1920 előtt járhatott jesivába, akkor Pozsony még Magyarországhoz tartozott, Pozsony vm. székhelye volt. – A szerk.].

És ez passzolt a két nagymamának, mert nekik csak vallásos kellett. Ez meg volt engedve vallásilag. És nem volt egy gyerek se nyomorék, szép, egészséges gyerekek voltak. Nem szabad elvenni nagynénit, azt tiltja a vallás, de unokatestvért nem, azt lehet [lásd: házasságra vonatkozó szabályok a Tórában].

A nagytatám az anyukám részéről Walter Náhmán volt. Nem tudom, hol született, mert amikor én már emlékszem magamra, ő már nem élt, jóval az előtt halhatott meg, ezt nem tudom megmondani pontosan. De itt laktak, ebben a házban, anyukám velük lakott, és itt maradtak, miután férjhez ment apukához.

Mind a két nagymama ebben az utcában lakott. Magyarul Thököly út volt, a románoknál [azaz: a román fennhatóság alatt, 1920 és 1940 között] mindig Dragoș Vodă utca volt. Csak a számok változtak [azóta], mert közben épültek még házak.

De nevezik karácsfalusi útnak is, mert ez az út visz Karácsfalvára [Tiszakarácsonyfalva, románul Crăciunești, Máramarosszigettől 9 km-re, keleti irányban]. Sok zsidó lakott ebben az utcában, majdnem minden házban zsidó lakott. Nekem is itt lakott négy nagybácsim és egy nagynénim.

A Walter nagyapámnak volt sok földje, magyarázták idősebb szomszédok, akik ismerték őt, hogy eladott mindig belőle, ők is tőle vettek. Volt pálinkafőzője is, tartott lovakat, teheneket. Volt nagy gazdálkodás, volt két cseléd [gazdasági cseléd], volt két kocsis is, akik a lovakkal jártak az erdőbe, hoztak fát. Azért van ilyen nagy udvar, és volt nagy istálló is.

Foglalkozott szállítással is, volt stráfszekere, amivel hozta be az árut az állomástól. Bort, pálinkát, cukrot, lisztet, mindent, ami jött a vagonokban, beszállították egy raktárba, és onnan továbbították aztán az üzletekbe. Régen nem voltak nagy kocsik, teherautók, mind stráfszekerekkel hozták be az árut. A stráfszekér három méter hosszú, két méter széles, és két jó erős ló [van befogva] előtte.

A nagyapám is haszid volt, szakállas volt. Két felesége volt. Az első felesége gyerekszülésben halt meg, és hátrahagyott hat gyereket, akkor a nagyapám elvette a nagymamám, a nagymamám nem volt olyan fiatal lány, és avval lett még két gyereke, az anyukám és a nagynénim.

Azt hiszem, hogy az első feleségét úgy hívták, hogy Szure [Sára, Sári] Dina, mert a családban majdnem minden házban az unokák között volt egy Szure Dina, volt egy Sára, mindegyik örökölte a nagyapám első feleségének a nevét.

A nagymamám volt Szegál Hene Rájze [Raise], ő is Szaplancán született. Az anyukámnak az anyukája itt halt meg, Máramarosszigeten, mielőtt elvittek minket, ő nem is volt a gettóban. 1944-ben vittek el, akkor ő – mondjuk – 1943-ban halt meg. Nem tudom, hány éves lehetett, mindenesetre nem volt fiatal, lehetett egy olyan hetvenöt év körüli. Itt is van eltemetve, a zsidó temetőben.

Anyukáék nyolcan voltak gyerekek. A legidősebb volt Háim, ő suszter volt, a feleségét Klárinak hívták, Kájle zsidóul. Háimnak volt négy fia és egy lánya: Sándor volt a legidősebb, Szedl zsidóul, akkor volt Nuti, Nute zsidóul, volt Mojsi [Mojse], volt Szruli [Szrul]. A lány volt Málka, Málcsi, az ő férje volt Simonovits Jenő, aki aztán lett az én első férjem. Ők tíz évet éltek együtt, aztán eldeportálták a gyerekeket is, Málcsit is, nem tértek többet vissza.

Két gyerekük volt. A kislány, Sári öt évvel volt fiatalabb, mint én, de derékebb és magasabb volt nálam. És Tibi, a kisebbik, három évvel volt kisebb, mint a testvére, úgyhogy még elég fiatal gyerekek voltak, mikor eldeportálták őket. Háimnak a családjából visszajött három fiú: Mojsi, Nuti, és Szruli. Sándor volt a legidősebb, ő nem jött vissza, és a lány sem. Szruli kiment Amerikába, Brooklynban lakik.

Azután volt Fisel (Fesl, Fisl) – németül hal a Fisch –, ő utánunk lakott a második házban, neki is volt stráfszekere, szállítással foglalkozott. Fiselnek a feleségét Pepinek, Perlének hívták, ott volt nyolc gyerek, két lány és hat fiú. A legidősebb fiút hívták Mucinak, nem tudom a zsidó nevét, aztán volt Mojsi [Mojse], Slojmi [Slojme], Náhcsu [Nahman], Valvi [Volv], a hatodik fiúnak nem emlékszem a nevére. Náhcsu itt volt a háború után, volt Szinérváralján [ma Seini románul, Nagybányától 26 km-re van, északnyugati irányban] neki egy üzlete, aztán kiment ő is Izraelbe, ott élt, ott nősült meg, de már nem él. Volt két lány is, az egyik volt Sári – ő varrodában tanult varrni –, a másik Ági. Sári zsidóul volt Szure Dina, a nagyapa adta a nevet a felesége után, és Ági volt Ájgl [Ajge], ő az anyja révén [családjából] kapta a nevét.

Az a két lány haza se jött a háború után, kimentek mind a ketten Izraelbe, de már meghalt mind a kettő. A nagyobbik, Sári Izraelben ment férjhez, de többnyire Kanadában lakott. Pár éve halt meg

rákban, ő ezt a betegséget már a lágerből hozta. Izraelben halt meg, de Kanadába vitte őt a férje, ott van eltemetve.

A férjének a szülei ott vannak eltemetve, Kanadában, és odavitte a feleségét is, mert azt mondta, hogy ha majd rá kerül a sor, ő is ott akar pihenni. A férje nyolcvanhárom éves, de jól bírja magát, vegetáriánus, csak zöldségfélékkel él. Sárinak csak egy lánya van, egy újságíró, aki Kanadában él, de Izraelben született.

Ninának mondtuk mi, Sichermann Kninának hívják héberül. Ági Izraelben lakott egy kibucban, amelyik nem volt egy olyan vallásos kibuc, mert mondták, hogy tartottak ott disznókat is. Én voltam ott két hónapig 1973-ban, elvitt egy unokabátyám abba a kibucba, mert Ágit nem láttam nagyon régen, amióta eldeportáltak.

Volt egy lány, Rózi néni, Róza, ő lehetett a harmadik [a testvérek közül]. Róza nénimék szintén vallásosak voltak, de nem olyan haszidok, mint apuka is, apukának az öccse is. Róza nagynénimnek a férje is [máramaros]szigeti volt, Semmel Henrik, úgy hívták.

Egy kioszkja volt Máramarosszigeten, amiben déligyümölcsöt árult meg mindenféle finom cukorkát meg csokoládét, ilyesmiket. Egy olyan helyen volt az a sátor letéve, ahol négy utca kereszteződött, és pont középen volt neki a sátra. Nagyon jól menő üzlet volt, mert gyerekek is mentek oda cukorkát venni, meg felnőttek is – akinek volt pénze – finom dolgokat.

Róza néni is és Henrik, a nagybácsim is mindig ott voltak az üzletben, és volt egy cselédjük, aki főzött, vezette a háztartást. De ők jól éltek. Hát csak két gyerekük volt, az egyik volt Náhcsu, Náhmán, nagyapámnak a nevét örökölte, és a másik volt Sári, aki szintén Szure Dina, a nagyapám első felesége után kapott nevet. Mind a kettő kiment Izraelbe a háború után, már nem élnek.

Azután volt Walter Miksa bácsi – nem tudom, hogy volt a zsidó neve –, az ő felesége volt Hani néni – Hana lehetett zsidóul –, és Hani néninek volt szintén egy lánya, Sári, Szure Dina, és volt egy fia, de azt én már nem tudom, hogy hívták, én azt a gyereket sose láttam.

Itt laktak, [Máramaros]Szigeten, de messze tőlünk, bent laktak a városban [a központban], mert a nagybácsim, Miksa bácsi nyomdász volt. Ők modern zsidók voltak, ritkán jöttek ide, nem nagyon látogatták a nagymamát, nem voltak vallásosak. Sárit hallottam, hogy él, de nem jött [Máramaros]Szigetre a háború után, nem találkoztam vele.

Volt még egy mérnök, az [Felső]Visón halt meg [Felső-Visó község volt Máramaros vm.-ben, 1891-ben 6400, 1910-ben 9200, 1920-ban 11 700 főnyi német, román és magyar lakossal, járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, közjegyzőség és adóhivatal volt a községben. Trianon után Romániához került. – A szerk.].

Az Walter Jóska [József] lehetett, mert úgy hiszem, hogy a kisebbik fia örökölte az ő nevét. Három fia volt: Imre, Laci és Jóska. Én nem ismertem őket, csak hallottam a családban beszélni róluk. Mert én nagyon figyelmes voltam mindenre, még mondták, hogy túl sokat tudok. Én nagyon szerettem hallgatni, mikor az idősebbek beszéltek.

Először meghalt az édesapja a fiúknak, régen nem nagyon tudták gyógyítani a tüdőgyulladást, abban halt meg, és nemsokára meghalt a felesége, Matild is. A gyerekek aztán itt nevelkedtek,

Máramarosszigeten, nálunk is meg más nagynéniknél is. Imre szűcs volt, ő kiszökött Oroszországba. Amikor a magyarok bejöttek ide [1940-ben, lásd: második bécsi döntés], akkor sok fiatal átszökött, azt hitték, hogy mézeskalács van ott.

Az oroszok nem kívánták őket egyáltalán, elég volt nekik a saját népük. Azt mondták: „Ha ti akarjátok fejleszteni a kommunizmust – ők mondták, amikor visszajöttek –, nem ide hozzánk kell gyertek, itt van kommunizmus, hanem ott, ahol nincs kommunizmus, ott kell fejlesszétek a kommunizmust.”

Ő nagyon sokat [sokáig] volt Oroszországban, nem tudom, hány évig dolgozott ott egy tanyán, ahol voltak tehenek, lovak meg ilyesmik. Ott megnősült – a nő nem volt zsidó, de nem tudott megesküdni vele, hogy elvegye törvényesen [hivatalosan] feleségül –, és volt neki két lánya.

Aztán hazajött, körülbelül 1948-ban, mert nem maradhatott ott, az oroszok hazaküldték, de a családját nem tudta kihozni, nem engedték. Ő minden áron ki akarta hozni a feleségét ide, de nem tudta. Járt Bukarestbe, ide-oda, nem tudta kihozni. Nem engedték.

Azt' elment Izraelbe, és alapított ott más[ik] családot magának. Laci és Jóska kimentek Izraelbe még a háború előtt [Akkor még: Palesztina. Izrael állam 1948-ban jött létre. – A szerk.]. A nagyobbik, Laci nagykövet volt Lengyelországban. Izraelben végezte a tanulmányait, és Izraelből lett nagykövet. Hogy nős volt vagy nőtlen, azt nem tudom.

A kisebbik, Jóska is volt nagykövet, ő Magyarországon, nem tudom, hányban. Így magyarázta nekem az unokatestvérem – Róza néni lánya –, ő tudta jobban, mert idősebb volt nálam.

Walter Jenő volt a legkisebb fiú, ő is stráfos volt. Walter Jenőnek nem volt se pájese, se szakáll, ők modernek voltak, de azért kóser háztartást vezettek. Wiesel Blankának hívták a feleségét, gyerekük nem volt.

Azután a nagyapám második házasságából lett az édesanyám, és édesanyámnak a húga, Paula, Perle. Hivatalosan Perle volt, de Pepi néninek szólítottuk mi. Nagyon szép lány volt, volt egy kicsi fehér pulikutyája, Buksi, mindig avval ment sétálni, volt neki egy nagyon szép kis lánca.

És mindig találkozott az udvarlójával. Egy mérnök udvarolt neki, de nem volt vallásos, és ezért nem engedte meg a család, hogy összeházasodjanak. Annak idején nagyon törődtek a vallással. Jaj, hát mikor férjhez adták [máshoz], meg akarta ölni magát.

Már kész volt a hipe [lezajlott az esketés; lásd: házasság, esküvői szertartás], és várták volna a vacsoránál, és ő tudta pontosan – mert ebben a házban ment férjhez, és a mi kertünkön megy keresztül a vonat [vasút] –, mikor jön a vonat, szaladt a vonat alá, meg akarta ölni magát, mert nem adták ahhoz, akit szeretett.

A fél kertből szöktek utána, és visszahozták. A Perle nagynénémnek a férje volt Vogel Fisl. Neki először volt egy korcsmája, az tönkrement, aztán mindenfélével foglalkozott, nem volt stabil állása. Utazó volt leginkább, mindig utazott, vitt árut bemutatni valamilyen gyárból. Úgy hallottam én annak idején.

Azoknak volt hat gyerekük, a legidősebb volt Náhcsu [Nahman], az egyik kislány volt Julcsi, aztán volt Lájbi [Laje], Hersi [Hers], Berl, és a legkisebbik volt Lia, egy kislány. Közülük egy se jött vissza

[a deportálásból].

Anyukám Walter Berta volt, a zsidó neve Bájle, de Bertának szólította mindenki. Itt született, [Máramaros]Szigeten 1889-ben. Anyukámnak is le volt vágva a haja, de elől volt neki hagyva haj, ami kilátszott, ha kendőt kötött. Parókája is volt, de itthon nem használta, csak a templomban, olyankor arra felvett egy turbánt vagy egy kis kalapot.

De már a nővérem nem akarta levágni a haját, mikor férjhez ment, csak kendőben járt. Hiába volt anyukámnak hét gyereke, mert lehetett volna több is. Lett volna tizenegy gyerek, csak az egyik meghalt, egy Rózika meghalt, megfúlt egy paszullyal, ledugta magának az orrába, az megdagadt ott, és megfúlt.

Az apai nagymamámnál volt, a nagymamám fejtett paszulyt, ő játszott a paszullyal, nagymama el volt foglalva, nem figyelte, amikor már észrevette, és ment vele az orvoshoz, hogy szedje ki a paszulyt, már késő volt. Az meghalt, mielőtt én születtem, lehetett olyan két éves. És abodált [abortált] is anyukám.

Az azt jelenti, amikor két-három hónapos korában elmegy a gyerek. Abodált, mondták régen, elvesztette, nem született meg. Én hallottam a házban [otthon] beszélni, hogy lehetett volna tizenegy [gyerek]. És maradt hét élő.

Ők [a szülők] el lettek deportálva 1944-ben, mikor elvittek minket. Először vitték Birkenaubá, és Birkenauból vitték Auschwitzba, az volt a halálláger.

Heten voltunk testvérek, volt négy fiútestvér és három lánytestvér velem együtt. Régen nagy bűn volt nem világra hozni a gyerekeket, úgy vették, mintha megölted volna azt a gyereket, hogyha nem hoztad a világra. Az meg kellett hogy szülessen. Azért volt ilyen sok gyerek.

Mondom, nálunk volt hét, az egyik nagybácsimnál volt öt, a másik nagybácsimnál nyolc, a harmadik nagybácsimnál hat, a negyediknél szintén hat. Minden zsidó családnál sok gyerek volt. Nem volt divatban, hogy csinálnak kaparást, vagy vesznek ilyen gyógyszert, hogy ne legyen, vagy hogy elmenjen a gyerek, az nem volt divatban, azt nagy, nagyon nagy bűnnek találták. De nem voltak olyan igényesek a gyerekek, mint máma. Nem kellett a flanc, nem tudom, milyen öltözké, igénytelenek voltak.

Először volt Walter Dina. Ő 1920-ban született, amikor még anyukám nem volt megesküdvé apukával, őt Walternek hívták, mert anyukám egy Walter lány volt [Anyja és apja föltehetően csak az első gyerek megszületése után kötöttek polgári házasságot is, biztos, hogy volt korábban egyházi esküvőjük. – A szerk.].

Az ő férje volt Gertzovits Manó, Mendel, aki a [második világ]háború után visszajött, és újra megnősült. A nővérem férjének volt egy húga, Rózsi. A nővérem egy kétéves kislánnyal ment el, ő nem tért vissza.

Akkor volt Nándi, apukám után Málek Nándi [Vagyis egy apai ági rokon után kapta a nevét. – A szerk.], Málek Mojsi, Málek Jaszi, Málek Dávid – Dodinak szólítottuk mi, de Dávid volt beírva –, és a legkisebb, a húgom, az volt Málek Rifki. Mind két-két évre rá jöttünk a világra, Nándi 1922-ben, Mojsi 1924-ben, én 1926, Jaszi 1928, Dávid 1930 és Rifki 1932. Náhmán örökölte a nagyapám

nevét, de Nándornak hívták. A testvéreim közül egy sem tért vissza.

Én, Salamon Golda itt, [Máramaros]Szigeten születtem 1926. november harmincadikán. Nem tudom, ki után kaptam a nevet, de érdekes, hogy más Golda nem volt a családban, csak én. Volt még egy, azt hiszem, valami rokon az anyu révén, de azok Szaplancán laktak, nem itt, [Máramaros]Szigeten.

Mert nálunk nem kerestek nevet máshol, hanem csak a családból szoktak adni. Nagyszülők után adnak nevet, ha nem élnek már, vagy ha valamelyik családtag meghalt, az után [lásd: névadás]. Nekem nincs, csak egy nevem, Galdinak hívtak első perctől. És a nővéremnek, Dinának sem volt, csak egy neve. A Rifkinek sem tudom, hogy lehetett volna két neve. De szoktak adni két nevet, a fiúknak inkább volt két nevük. Dodinak, Dávidnak, volt Dávid Hers.

Mi úgy voltunk minősítve, mint vallásos zsidók [haszidok], mert apukám és apukámnak az öccse is Pozsonyban, Csehországban járt jesivába. Úgyhogy vallásosak voltak, a két nagymama is nagyon vallásos volt. A haszidok nagyon vallásosak voltak, és nagyon tartották a vallást. Külön templomuk volt, külön vágóhídjuk, külön sakterük volt, azok nem avatkoztak a szefárddal [Szefárdnak mondja Salamon Golda a neológokat, és nemcsak ő mondja így, így hívták őket Máramarosszigeten. – A szerk.]. Azt mondták, azok szefárdok, ők meg ortodoxok. A nagyon vallásosak azok ortodoxok voltak. Azok egy szefárd sakternek a vágását nem ették, úgy minősítették, mintha tréf [tréfli] volna.

A szefárd templom az volt, amelyik most is megvan, ezt nem bontották le. A háború előtt, mikor voltak ezek a nevezetes ünnepek, volt Rosásúná [Ros Hásáná], szóval Újév, abban a templomban mindig fogadtak egy híres kántort Bukarestből, [Nagy]Váradról, Kolozsvárról, aki imádkozott, és ő vezette le az egész imádságot, az egész imádság ilyen szép hangon folyt le.

Ezek a kántorok általában operaénekesek, azoknak kell legyen hangjuk. És akkor a vallásos zsidók is mind jöttek abba a templomba, hallani a kántort. De akkor még volt sok zsidó, a templomban számozva voltak a helyek, és mindenki megvehette a helyet.

Őszi ünnepekkor pénzért, nem lehetett csak úgy, fent volt direkt a nőknek, és lent voltak a férfiak [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.].

A haszidok is fogadtak sokszor kántort a Nagytemplomba. És ha nem, akkor volt előimádkozó, aki jól tudott imádkozni, és elég jó hangja volt. De nem volt operaénekes, nem volt kántor. Régen nagyon szépek voltak az ünnepek. Hát Hosszúnappor [Jom Kipur] is olyan gyönyörű szép volt az a Kannedra [Kol Nidre], amit este kezdenek, nagyon szép volt valamikor.

A szefárd rabbi, Danzig [dr. Danzig Sámuel Benjámin 1906–1944 között volt a máramarosszigeti neológ közösség rabbija (The Heart Remembers. Jewish Sziget, ed. by Association of Former Szigetian in Izrael, Havazelet Press, 2003). – A szerk.], egy nagyon intelligens ember volt, annak doktorátusa volt, egyetemet végzett ember volt [A Zsidó Lexikon a következőket írja róla: „Danzig Samu, rabbi, szül. Vágvecsén 1878. Pozsonyban és a Majna melletti Frankfurtban a rabbiiskola növendéke volt, aztán a frankfurti egyetemen a bölcsészeti fakultást végezte. Később Máramarosszigeten működött, mint a szefárd hitközség főrabbi.” – A szerk.]. Hánele volt a felesége, aki rabbi családból származott.

Mikor volt Ziua Eroilor (román, Hősök Napja), amikor szoktak menni a temetőbe, úgy a zsidó temetőbe, mint a katolikus temetőbe, akkor jött mindig a rabbi velünk a temetőbe, és tartott beszédet, mondott egy imát a halottakért. Zecse májt (román, május 10., fonetikusan leírva) tartottak, és opt junie (június 8) volt nagy nemzeti ünnep [lásd: Május 10. Romániában].

Hogy mikor volt Ziua Eroilor, arra én már nem emlékszem. [Ziua Eroilor: az 1920. május 4-i határozat alapján Romániában bevezették, hogy június 8-án, a keresztény húsvét utáni negyvenedik napon megemlékezzenek az első világháborúban elhunyt katonákról is. Így a Mennybemenetel ünnepét (Áldozócsütörtök) és a Hősök Napját ugyanazon a napon ünnepelték. – A szerk.] De olyankor minden iskolás ment a temetőbe. Ez mikor még iskolás voltam, a háború előtt volt.

Sok zsinagóga volt [Máramaros]Szigeten. Neológ templom nem volt, csak ez, amelyik megmaradt, a többi vallásos, haszid volt. Csak ezzel szemben is, amelyik most is megvan, volt kettő. Azon kívül volt a „Nagytemplom” – „Öregtemplom”, úgy nevezték, ahol Teitelbaumnak egy unokája volt a rabbi [Rabbi Jekutiel Jehuda Teitelbaum (Yenuka, the Child, 1912–1944), az utolsó haszid rabbi volt Máramarosszigeten, 1926–44 között (nagykorúságáig egy háromtagú Bész din látta el a főrabbi teendőket), Auschwitzban halt meg (The Heart Remembers. Jewish Sziget, ed. by Association of Former Szigetian in Izrael, Havazelet Press, 2003). – A szerk.].

Ez ott volt, ahol van a deportáltak emlékműve. Ott volt a fürdő [mikve] is. Akkor volt még egy fürdő, ott is volt egy templom. És azon kívül volt még vagy három-négy templom, kisebbek, nem ilyen nagy templomok.

De volt itt, [Máramaros]Szigeten a borsai [ma Borşa, Máramarosszigettől 80 km-re délkeleti irányban] rabbinak temploma, a karácsfalusi rabbinak temploma, a szaploncai rabbinak temploma [A templomok megkülönböztetése az őket látogató hívek származási helyére utal. – A szerk.]. Majdnem minden falunak volt itt egy rabbija.

Mindegyiknek megvoltak a maga haszidjai, a maga hívei, akik hozzájuk tartottak, azok jártak azokba a templomokba. A hívők vették meg az épületet is, amiből aztán csináltak templomot, és idehozták a rabbit, és hogyha neki már itt volt temploma, akkor itt lakott [Máramaros]Szigeten, és itt alapított családot.

A szaploncainak nagyon sok híve volt, mert nem volt messze Szaplonca innen, és ott is volt a szaploncai rabbinak Szaploncán [híve]. Sokan jöttek a szaploncai rabbihoz, mikor voltak ilyen nevezetes ünnepek, és nem volt hol lakjanak, hát a szénapadokon aludtak, csak hogy itt legyenek a rabbival együtt.

Mert el volt ismerve, hogy nagyon egy okos ember volt ez a szaploncai rabbi. Itt, ebben az utcában volt a borsai rabbinak a temploma és a karácsfalusi rabbinak a temploma. Ahol volt a poliklinika, azzal szemben volt ez a két templom, az Elie Wiesel házatól odébb. Ezt azok az idősebb zsidók tudták jobban, akik templomjárók voltak. Nálunk a nők nem voltak nagyon templomjárók, sőt a lányok egyáltalán. Úgyhogy én nem nagyon tudok erről referálni.

És volt nagyon sok kis templom, olyan kis imaházak, ahol harminc-negyven személy imádkozott. De ilyen nevezetes ünnepekkor, amikor tudták, hogy van egy kántor, akkor hamar ledarálták az imádságot, és mentek hallgatni a kántort. Nem volt ülőhelyük, mert minden hely el volt foglalva, de

azért bemehettek. Habár az én apám nem volt szefárd, azért ő is elment abba a templomba hallgatni a kántort.

Ebben az utcában is volt egy kis templom [imaház], apuka oda járt. Akik ebben az utcában laktak, azok oda jártak. Rabbija nem volt ennek a kis templomnak, csak egy tanító – rábáj, úgy mondták – volt, aki zsidóul [héberül] tanította a gyerekeket. Itt volt egy hájder [héder], ahol tanultak zsidóul, a Talmudot, mert ebben az utcában sok zsidó gyerek volt.

Ahol voltak zsidó gyerekek, ott mindenhol csináltak [hédert]. Mert kötelező: a [fiú]gyerekek nálunk négyéves kortól már járnak a hájderba. Itt már van a kezükben ceruza, és már tanulnak számtant, egész százig íratják velük a számokat, már négyéves koruktól.

És négyéves kortól tanulják az ábécét, ami zsidóul van [lásd: alef-bész]. Azért a mi gyerekeink, mikor iskolába kerültek hatéves, hétéves korban, mikor mennek első osztályba, már nem olyan buták, mert ők már tudnak számolni, tudnak betűket leírni, és akkor jól tanulnak, hamarabb fogják fel [a dolgokat], mint azok, akik csak óvodába jártak, és nem volt a kezükben ceruza se, semmi.

Ezek a gyerekek, a mieink, mind jól tanultak, mert már négyéves kortól tanítják őket. És járnak a hájderba még öt, hat, hetedik osztályos korukban is. Mert az egész imakönyvet kitanulják. És mivel az én édesapám vallásos volt, Pozsonyban járt a jesivába, minden szombat délután kihallgatta otthon a fiúkat [azaz Salamon Golda testvéreit], hogy mit tanultak, mit tudnak.

De a fiúk általában mind nagyon jól tudtak imádkozni, mert ők nagyon sokat tanultak. És nem volt olyan könnyű, mert reggel korán kellett menni a hájderbe ehhez a tanítóhoz, és hét órakor legyél az iskolában.

A lányok annyit kellett hogy megtanuljanak, hogy tudjanak olvasni. A lányok tizenkét-tizenhárom éves kortól kell tanuljanak csak [a vallással kapcsolatos dolgokat], nem volt nekünk egy olyan tanító, aki a lányokat külön tanítsa. A rábáj tanította a fiúkat, de nem a lányokat.

Nekünk volt egy fiatal tanárunk, aki szintén kijárta a jesivát, és tudott, ő csak a lányokat tanította, nálunk vagy a nagynénimnél, mikor hol. A nagynénimnél volt két lány, itt volt két lány, a szomszédban megint volt három lány, mentünk az irkával és a ceruzával, és ő tanított minket írni. Legelőször feladta a hónapokat, hogy hogy írjuk le zsidóul. És az ábécét. Ha már azt tudod, akkor már össze tudod kötni a szavakat. Hát régebb' kötelező volt tudni.

Mindig mondta szegény nagymamám, anyukámnak az anyukája: „Tanulj meg rendesen imádkozni, legalább tudjál olvasni a templomban, mert a templomba kerülsz, és fogod számolni, hány ablak van, és hány ajtó van, mert nem fogsz tudni imádkozni.

Tanulj meg imádkozni, mert kell tudni.” Mert ők nagyon vallásosak voltak ott falun, Szaplancán, ahol ő nevelkedett, úgy tanultak, mint a fiúk. Én a végén nem érkeztem [nem volt rá idő] megtanulni olvasni rendesen, tudok, de nagyon gyengén, nem megy nálam az olvasás úgy, ahogy kell. Mert közben eldeportáltak, és nem érkeztünk sokat tanulni.

Nem is tanultam meg olyan jól imádkozni. Nekünk nagyon nehéz az imádság. Izraelben már nem, mert ott beszélik azt a nyelvet, ami le van írva. Mi imádkozunk, de nem tudjuk, mit. Elolvasom én, de nem tudom, hogy mit jelent. Csak hogyha a másik oldalon le van írva zsidóul, rendes zsargon

zsidóul [jiddisül].

Bár leány koromban voltak olyanok a templomban [olyan nők], akik nagyon jól tudtak imádkozni, voltak olyanok, mint én, akiknek mindig oda kellett adni a könyvet [azoknak, akik jól tudtak olvasni], hogy ők keressék fel, hol tart a rabbi az imádsággal.

Mi, ha nem tudtunk olyan jól, nem találtuk meg, mert nem folyékonyan írja, mindig kell lapozgatni néhány lapot, hogy találj meg azt, amit mond. És az őszi ünnepekkor mentek a nők is templomba. Mindegyiknek megvásárolták a helyet, ahol ült, abból tartották fenn a templomot.

Mi, fiatal lányok ide, ebbe a kis templomba [imaházba] jártunk. A háború előtt én még nem voltam férjnél. Főleg a férjes asszonyok járnak a templomba. A lányok mennek néha egy kicsit körülnézni, de imádkozni az asszonyok mennek, akik férjnél vannak. De a nőknek nem kötelező minden nap járni a templomba, csak a férfiaknak.

A férfiak minden reggel mentek a templomba, főleg akik nem voltak állásban. Hát régen nem nagyon jártak állásba, ilyen seftekkel [szabad kereskedelemmel] foglalkoztak. Apuka is járt rendszeren ide, ebbe a kis templomba. És a zsidó férfiaknak van ilyen tveln [tfilin], amit fel szoktak venni imádságnál, tizenhárom éves korban megtanulja a fiú, hogy kell azt felvenni, és akkortól már a fiúknak is kötelező menni templomba [lásd: bár micvo].

Minden férfinak kell legyen tálesze, ha nem is vallásos, ezt viszi magával a másvilágra, mikor meghal, abba tekerik be. Ezt magára veszi, amikor megy a templomba imádkozni. Azt nem lehet az üzletben venni, csak készen, nem tudom, milyen gyár készítette. Krém színű volt, fekete csíkokkal kétoldalt, és mind a négy végében voltak rojtok, olyan cecesz [cicesz], amit odavarrtak.

És hordtak a férfiak lájbit. Lájbi, úgy mondják, az fehér vászonból volt, és a négy oldalán voltak olyan rojtok. Olyan bebujós volt, azt azért hordták az ing alatt, hogy ne csüngjenek a rojtok ki [lásd: tálit kátán]. De mikor imádkoztak, akkor a rojtokat elővették. Régen egy zsidó gyerek már négyéves korában ment a hájderba, és már négyéves kortól hordott lájbit. Reggel, ahogy felkelt, azt felvette.

Az asszonyok otthon nem nagyon imádkoztak. Ellepték a gyerekek, nem volt, mikor imádkozzanak. Mert nem olyan kötelező, hogy az asszony imádkozzon. De nálunk [például] úgy volt bevezetve, hogy ha leülsz az asztalhoz ebédelni, akkor leveszed a gyűrűket [Mert „válaszfalat” képeznek a víz és a kéz egy része között. – A szerk.], mindent, kezet mosol [lásd: mosdás], és akkor is van egy ima, amit el kell mondj.

Ha megettél egy gyümölcsöt, akkor van egy ima, amit kell mondjál, ha megkezdted a kenyeret, akkor szintén van [egy ima], amit kell mondjál [lásd: áldások]. Ezek kötelezők voltak az asszonymak, de a templomba járás... [az nem]. Legalábbis itt nem nagyon jártak. A régiek még mentek, a nagymamák, amíg bírtak. Azok még jártak. De már az ő gyerekeik nem.

Két mikvi [mikve] volt: a központi fürdő, az Öregtemplom előtt, és volt még egy, de az egész más helyen volt, úgyhogy csak hallottam róla, de abban a fürdőben nem voltam sose. Csak itt, a központi fürdőben, itt voltunk mindig. De mind a két mikvibe mehettek a neológok is, a másik fajta is.

Abban az időben otthon mosakodtunk, nem volt mindenkinek fürdőszobája, mint most. És jártunk a fürdőbe megfürödni. A férfiaknak gyakrabban kell menni, mint a nőknek. Mi, fiatalok nyáron leg többet a Tiszára vagy az Izára jártunk ki fürödni.

Én dresszben mentem a Tiszához fürödni, akkor volt a kanális – most eltűnt az a kanális. Van egy öregasszony, aki szokott járni ide hozzám, most is mindig mondja: „Galdika, mindig gusztáltuk magát, milyen szép kislány volt maga, dresszbe ment ki a Tiszára fürödni.”

Olyan szép dresszem volt, egy amerikai dresszem, sötétkék, szép fehér virágok. És én nem sülttem le úgy pirosra, hogy hámlódjon a bőröm, hanem szép kreolra. „Az a kék szeme – azt mondja – csak úgy virított. Mindig gusztáltuk a férjemmel, hogy milyen egy szép kisjány.” „Jaj – mondom –, Irénke, nagyon régen volt. Talán igaz se volt.”

De jártunk a központi fürdőbe is, főleg miután férjhez mentem, egyszer egy hónapban kötelező volt. Nagy volt, volt vagy tizenkét kád, biztos. Voltak kétkádas szobák, egykádas szobák, és volt egy mikvi [mikve] is, egy olyan tó, lépcsőn kellett lemenni. Először megfürödtél jól a kádban, és utána kellett menni abba a tóba.

Volt direkt egy fürdős asszony, mert nem csak annyiból áll az a mikvi, hogy bemész a kádba, és lefürdöl. Levágják a körmöd, nem szabad legyen körmöd, és volt egy olyan tó [medence], ahova három lépcsőn lehetett lemenni, el kell merülni háromszor a vízben, egészen a fejed tetejéig, és akkor az a fürdős asszony mond egy imát – ő kint volt [a medence szélén] –, amit utána kell mondjál, ha nem tudod. De én úgy utáltam, hogy kellett menni, mikor már férjnél voltam, úgy tönkretettem a frizurámat mindig.

Mielőtt megy férjhez, akkor viszik a menyasszonyt a fürdőbe, és ott tanítják, hogy milyen a vallás, hogy kell tartani a vallást. Egy zsidó asszonynak a kötelessége az, hogy minden péntek este [napnyugtakor] gyújtson gyertyát – én is gyújtok most is négy gyertyát, kettőt a halottakért és kettőt rendszeren, mert férjnél vagyok –, és van egy ima, amit el kell mondani.

A másik, hogy járjon a rituális fürdőbe egyszer egy hónapban, miután elmúlt a menstruációja [A mikvében való alámerülésnek természetesen nem a higiéniai, hanem a rituális megtisztulás a célja. A menstruáció első napjától kellett várni minimum öt napot, majd utána meleg vízben alkonyatkor megfürdeni, és meg kellett győződnie róla, hogy a havi vérzés valóban befejeződött-e.

Ha igen, akkor kezdődött a „hét tiszta nap számlálása”: a rituális megtisztuláshoz a menstruáció végétől hét ún. tiszta napnak kell elteltetnie, napnyugtától a hetedik nap nyugtáig, és a hetedik nap napszállta előtt kell fölkeresni a mikvét. Csak ezután jöhetett szóba a házasság. – A szerk.].

Régen minden zsidó háznál sütöttek kalácsot szombatira – koldecs, mondták itt, vagy bárhesz –, és akkor el kell venni egy pici darabkát abból a tésztából, amiből csinálják a kalácsot, mond egy imát fölötte, és azt bedobja a tűzbe, akár kemencében sütöd, akár lerben sütöd, mindegy [Ez a hállávetés: „Tésztátok »elsejéből« adjatok az Úrnak adományt nemzedékeiteken át” (4Mózes, 15,20). A hállát – egy csipetnyi („olajbogyónyi”) tésztát – a tésztagyúrás befejeztével kell vetni (ha elfelejtették, akkor a kész kenyérből kell pótolni), de csak abból a tésztából, amelyet az „öt gabonafajtából” [ezek a búza, a rozs, az árpa, a zab és a tönköly] készítettek vízzel összegyúrva.

Szabályozva van az is, hogy mi az a minimális tésztamennyiség, amelyből már kell hállát vetni. Áldást azonban csak a kemencében sütött tésztára kell mondani. Eredetileg egyébként a hállá a papoknak juttatott tized volt, és csak a Szentföld termékeire vonatkozott. A rabbik terjesztették ki a diaszpórára, nehogy feledésbe merüljön a micva. Mivel azonban ma a papok is tisztátalanok, nem fogyaszthatják el a hállát, ezért vetik a kemencébe. – A szerk.].

Ezt a hármat kötelező egy zsidó asszonynak tudni, hogyha férjhez ment. Az anyóssal, az édesanyjával vagy a sógornőjével ment akkor a menyasszony a mikvibe, hogy tudja, hogy mi a kötelessége, hogy kell viselkedjen. És akkor volt először mikviben, előtte csak megfürdött a kádban, mint most a fürdőszobában, de nem volt szabad menjen a mikvibe.

[A fentiekben Salamon Golda tulajdonképpen a nőknek adott három micváról – péntek esti gyertyagyújtás, a hállá-vetés és az ún. nida-törvény – beszélt. Ez utóbbi tartalmazza a családi/házassági élet rituális tisztaságával kapcsolatos előírásokat. – A szerk.]

Azért mondják, hogyha egy zsidó lány férjhez megy, hogy nagyon nehéz a mi vallásunk, mert miután férjhez ment, és megjön a menstruációja, azután két hétig nem közösülhet a férjével. Már a menstruációval együtt kell számolni tizenkét napot, tizenkét napra rá biztos, hogy tiszta vagy.

Mert van, akinek sokáig tart, és van, akinek kevesebbet. És vannak olyan fehér kis rongyok, amit oda szoktál tenni, hogy lássad, hogy komplett tiszta vagy [Tulajdonképpen egy, a hüvelybe vezetett tiszta fehér vattával vagy gyolccsal kell megvizsgálni a vérzés befejeztekor, hogy valóban véget ért-e a menstruáció, és ekkor kezdődik a hét tiszta nap számlálása, amikor is naponta kétszer kell ugyanilyen vizsgálatot végezni. A mikve csak azután jöhet szóba, ha hét egymást követő napon át nyoma sem volt vérnek. – A szerk.].

És az mikor komplett tiszta, tizenkét napra rá, akkor mehet a mikvébe. Na, de nem nagyon sokat számoltak, mert egymás után jöttek a gyerekek. És olyankor nem menstruált a kilenc hónap alatt, ameddig állapotos volt, csak utána. Sokszor a gyerek, a kicsi talán egy éves, másfél éves volt, már jött a másik.

Mondják, hogy a zsidó férfiak általában kurvások. Mert tőlem megkérdezték többen, hogy a zsidó férfiak miért olyan kurvások. Hát mondom, ti nem tudjátok a zsidó vallást. A férfi, fiatalember nem akar olyan sokat várni, míg az asszony kóser [tiszta] lesz. Ha akad neki, nem utasítja el, sőt keresi is.

És ez nem bűn. Voltak olyan nők, akik foglalkoztak velük, csak attól kellett féljenek, hogy ne betegséget hozzanak a családba. Itt Máramarosszigeten is volt zsardin, kupleráj, ahol csak ilyen örömnők voltak. És oda jártak sokan, mert ott biztos, hogy tiszta, nem hoz semmi betegséget.

Pénzbe került, ott lehetett szórakozni is, táncolni is, mulatni is, mindent lehetett ott. Be kellett fizetni, nem lehetett csak úgy, né [ingyen]. És ha akart ott valamit fogyasztani, azt is fizetni kellett. Ha akart ott szórakozni, pénzébe került. Voltak nagyon szép nők ottan, akikkel el tudott tölteni egy estét, ha befizetett.

Mert mindig csak szép nők voltak ott, és voltak köztük zsidó lányok is, ajaj. A vallásosak nem jártak oda, csak ezek, akik nem voltak olyan vallásosak. Azok jártak. Tudom, hogy mind a két férjem mondta, hogy jártak oda fiatalukorukban. Hát azt nem mondták meg, hogy már házasságban is

voltak, mikor mentek.

Voltak zsidó bálok a háború előtt, volt Purimkor, volt Hanuka-bál. Én még egy fruska voltam, nem jártam a bálba, de a nővérem járt. A zsidó bálban nem táncoltak zsidó táncokat, mert nagyon sok keresztény is volt, nem csak zsidók voltak. De voltak tangók, slow foxok – az egy kicsit rezgős, de mégis sima tánc, hasonló a tangóhoz – meg ilyesmik.

Kóser háztartást minden zsidó házban tartottak, mert az egészség szempontjából is jó. Mert nem vegyítjük össze a tejes edényt a hússal, mindenesetre nem jó főzni tejet egy [olyan] lábosban, amiben húst sütsz, kell egy külön lábos legyen a tejnek [lásd: étkezési törvények]. Úgyhogy a tejes edény mindig külön volt, és a húsos mindig külön volt.

Az majdnem minden zsidó háznál úgy volt. A kóser mit jelent? Hát nagyvárosokban veszik a húst készen, kikóserezve. Mi vesszük a húst, vágtak mindig direkt kóser húst nekünk, volt sakter itt, aki vágott, és volt direkt mészáros, aki feldarabolta a húst.

Amikor hazahozod a húst, kell áztatni egy fél órát vízben, hogy kimenjen a vér belőle [Langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. – A szerk.], utána ki szoktuk sózni mind a két oldalt [De előtte jól leöblítik, megszabadítják az inaktól és bevagdallják. – A szerk.], és egy órát kell álljon így kisózva. Voltak direkt olyan sózó kosarak, amibe csepegett le a véres lé.

Egy lavór fölött vagy egy dézsa fölött kellett kisózni [Ferde felületre helyezve, hogy a vér kifolyjon belőle. – A szerk.], aztán egy órára rá háromszor leöblítik, és akkor ki van kóserezve. Ezt azért csinálják, mert a zsidók nem esznek vért. Tiltva van a vér, és a húst azért kell kikóserezni.

A zsidóknál nyáron csináltak mindig csólentet. És mert nyáron nem raktak tüzet, akkor pénteken délben tizenkét órakor a csólentet elvitték a szomszédba, ott befűtöttek egy kemencét, és az összes zsidó ebből az utcából odavitte a csólentet, az egész másnap délig lefőtt. És csináltak egy kuglit reszelt krumpliból [Lereszelt nyerskrumpli, összetört macesz, marhazsiradék, só, bors.].

És az volt a szombati ebéd mindig. De az jó, mert van benne sok hús [a sóletben]. A csólentet egy cserépedényben szokták csinálni, és ezek a cserépedények, amikor felforrósodnak, akkor tartják a meleget. És melegen hozták el a férfiak, mikor kijöttek a templomból [Látszólagos ellentmondás, hogy a nagyon vallásos Máramarosszigeten a felnőtt férfiak hozták el a sóletet.

Máshol vagy a gyerekek, vagy a cselédek hozták a szombati sóletet a szombati munkavégzés tilalma miatt. A magyarázat valószínűleg abban áll, hogy a szomszéd utcával egy érüvöt képeztek, ami lehetővé tette a cipelést szombaton is. Lásd még: érüv. – A szerk.]. Aztán előételnek volt mindig hal.

Csak nálunk nem volt hal, mert a gyerekeknek is kellett, és aztán nem lehetett gyereknek adni halat, mert vannak benne kis csontok [szálkák]. Úgyhogy inkább csináltak hagymás tojást előételnek. De szokás a zsidóknál csinálni előételnek halkocsonyát [lásd: halételek]. És minden zsidó háznál csináltak töltött halat.

A húst egész apróra ledarálják, összekavarják tojással, reszelt hagymával, csípős borssal, tesznek bele prézlit, és azzal megtöltik [a hal bőrét]. Én le tudom nyúzni a halat olyan szépen, csak a farka marad meg. Azt meg kell tudni csinálni. Az én férjem nem akarta tudomásul venni, hogy nem

tudom. „Ha nem tudod, kérdezd meg, hogy kell csinálni, és meg kell csinálni.”

És jól tudtam csinálni a töltött halat. Ha nincs hal, akkor csinálnak tyúkmellehúsból szintén ilyen előételt, ami hasonlít a halhoz. Felvágják karikára hagymát, murkot [egyfajta sárgarépat], petrezselymet, felteszik főzni, ledarálják a mellehúst, ugyanúgy tesznek bele fűszert, egy kis prézlit, tojást, összekavarják, csinálnak olyan kis gombócokat, és abba a zöldséges lébe belefőzik.

Nem kell sok lé, csak éppen hogy ellepje. Falcs hálnak nevezik. Hasonlít kinézetre [a töltött halhoz], mert lehet ezt csinálni egybe is, akkor fel tudod szeletelni, mint a halat. És lehet csinálni gombócokat is, többféle formában, csak meg kell adni az ízt neki.

Meg voltak húsvéti [pészahi] edények, a padon [padláson] egy nagy ládában tartották, húsvét előtt lehozták, átmosták. Egész évben más edények voltak, csak húsvét tartott egy hétig, akkor volt külön edény. És készültek a húsvétra, általában volt nagytakarítás, a konyhát többnyire kimeszelték, kifestették.

És a gyerekek húsvétkor nagyon örültek, mindegyik kapott új cipőt meg új ruhát, úgyhogy a húsvétot nagyon vártuk mindig. Pészahkor a zsidóknál van a krumpli, a tojás, a hagyma, a hús és a pászka – kenyeret nem használunk húsvétkor csak pászkát –, azt kell enni. Előételnek volt hagymás tojás: megfőzik a tojást, egész apróra felvágják a hagymát, és összeadják, lereszelik a tojást a hagymára.

Húsvétkor szoktunk vágni majorságot, a kis májat kisütik a szenen [A kikóserítés érdekében a májat tűzön is ki kellett perzselni. – A szerk.], és azt bereszeli a hagymás tojásba. Pászkával vagy főtt krumplival szokták enni, van, aki szereti benne a főtt krumplit, van, aki csak hozzá harapja a krumplit. Ez az előétel a hagymás tojás [cibel vagy ejer-cibel].

De ma is, akik húsvétot tartanak, ma is ezt eszik. Utána volt húsleves. A levesbe a tésztát ilyenkor krumplikeményítőből csinálták. Felvesznek három-négy tojást, bele[tesznek] három-négy kanál krumplilisztet, egy pici sót, egy pici olajat. Régen nem nagyon sütöttek olajjal, legtöbbször zsírt használtak, libazsírt. (Nálunk is tömtek libát, és húsvétra mindig vágtunk.

A libák már ültek a tojáson, a gúnárokat meg levágták, hogy legyen zsír is, hús is. Majorsághús volt leginkább, nem marhahús.) És abból a krumplilisztből tojással úgy sütöttek húsvétkor levestésztát, mint a hígpalcintát. Mert nem volt szabad aprítani. Megsütötték a palacsintasütőn, és utána felvágták laskának. [Salamon Golda elbeszélése egy sajátos „túlbiztosítás” szokására utal: ugyanis a Pészahkor kenyér gyanánt fogyasztható pászka (macesz) búzalisztből készül, még Pészah ünnepe előtt, de a pászkakészítésnél nagyon ügyelnek arra, hogy a liszt és víz keveréke ne keljen meg [lásd: smire macesz].

A pászkaliszt kovászt értelemszerűen nem tartalmazó macesz finomra őrlésével készül, amelyből a Pészah nyolc napja alatt is készíthető bármilyen étel, hiszen a pászkaliszt az „újrafelhasználáskor” már nem tud megkelni – halahikus megfontolások ilyenformán nem is tiltják a pászkaliszt tetszőleges fölhasználását.

Mivel azonban Pészahkor nagyon szigorú szabály a kovászos ételek tilalma, óvatosságból egyesek a tilalmat még a maceszlisztből készült ételekre is kiterjesztik, ezért nem hagyják a liszt, víz és tojás keverékét 18 percnél tovább állni, és hogy elkerüljék az időből való kicsúszást, a masszát az

összekeverés után rögtön megsütik. – A szerk.] Úgy tették bele mindenkinek a tányérjába, és utána rá a levest.

És utána volt hús, zöldség és a kremzli hozzá. Olyankor sütnék kremzlit: a krumplit lereszelik, tesznek bele tojást, és kisütik olyan fasírtszerűre, de laposabbra.

Az volt mindig a hús mellett. Meg volt szilvafőzelék kompótnak vagy almakompót, az szokott lenni legtöbbszörre. És a főtt tojás játszik szerepet húsvétkor. Esznek főtt tojást, főleg a két széderesten. Apuka mindig megtartotta a széderestet, éjjel egy-két óráig tartott mindig, amíg felolvasott mindent, és elmagyarázta a gyerekeknek zsidóul. Mert írva van héberül, de mi még nem tudunk beszélni héberül, mint Izraelben, mi zsargon zsidóul beszélünk, jiddisül.

Mi otthon magyarul és jiddisül beszéltünk. Az anyai nagymamám nem tudott magyarul, ő zsidóul [jiddisül] beszélt. De mi beszéltünk magyarul, mert anyuka és apuka a régi magyar időkben [az Osztrák-Magyar Monarchia idején] járt iskolába, ők nagyon jól tudtak magyarul, de a románt nem tudták perfekt.

Ők olvasták a magyar újságot – mert a románt nem értették meg –, és olvastak magyar könyveket is. Volt itt [Máramaros]Szigeten nyomda, két nyomda is, volt román és magyar újság, az én időmben, úgy emlékszem én, az volt körülbelül úgy 1940-ben.

És nem volt megtiltva az állam által, hogy írjanak magyarul, vagy nyomtassanak magyar könyveket. Mert általában a szülők, hogyha magyar iskolába jártak, akkor magyar újságot olvastak, szerették tudni a híreket. Annak idején ritka, akinek volt rádiója – ebben az utcában két rádió ha volt, nem volt több –, tévéről nem is beszéllek.

De szerették hallani a híreket, és csak az újságból, amit tudtak. Itt, [Máramaros]Szigeten általában nagyon sokan beszéltek magyarul, a zsidók [közül]. Ahol zsidó lakott, minden házban beszéltek zsidóul. Az öregek tudtak, de már a gyerekek nem mindegyik.

Németül nagyon kevesen beszéltek, csak azok, akik Visó környékén laktak, ott, ahol laknak németek, szászok. Itt, [Máramaros]Szigeten csak azok tudtak, akiket tanítottak, akik tartottak nevelőnőt, aki németül beszélt. Erre fele a zsidók leginkább magyarul beszéltek.

[Máramaros]Sziget lakosságának a többsége zsidó volt, volt elég román is, de általában itt, a főútnál mind zsidók laktak, a románok egy kicsit hátrébb [a külvárosban] laktak mindig [Soha nem volt a város lakosságának a többsége zsidó, de a 19. század végén a legnagyobb hitfelekezet – ahova a lakosok harmada tartozott – az izraelita felekezet volt. A következő évtizedekben valamelyest nőtt a város zsidó lakosainak száma, de arányuk az 1941-es népszámlálás idején sem érte el a 40%-ot. – A szerk.].

Szóval nem éltek rosszul itt a zsidók annak idején. Volt sok szegény zsidó is, volt gazdag zsidó is, de általában nem éltek rosszul. És nem volt gyűlölet román és zsidó közt, egyeztek. A [román] gyerekek nem jártak iskolába, nem nagyon volt módjuk, tehetségük, de máskülönben egyeztek, nem volt köztünk sohasem, hogy te zsidó vagy, te magyar vagy, vagy román vagy, nem volt.

A [zsidó] gyerekek, akik jártak román iskolába, azoknak kötelező volt tudni románul. Mert kellett járni iskolába, és amilyen volt a rezsim, ha románok voltak, akkor románul tanultál, ha magyarok

voltak, magyarul. Anyuka mindig mondta: „Úgy kell tanítani a gyerekeket, amilyen a rezsím.

Mert mit érsz vele, ha te jársz magyar iskolába, és itt Románia van? Nem bírsz boldogulni.” Volt a szomszédban egy szomszédasszonyom, két lánya volt. Az egyik asszisztensnőnek tanult Szatmáron [Szatmárnémetiben], a másik kisebb volt, csak elemibe járt, és írta a nagyobbik az anyjának levélben: „Vedd ki Anikót a magyar iskolából, és tanítsd a románban, mert énnekem más dolgom nincs, mint minden délután átböngészni [átfordítani] a magyart a románra, hogy tudjak felelni másnap.”

Én az első osztályban megbuktam, mert nem tudtam románul, csak magyarul, és akkor anyukám elvitt egy román kislányhoz, akivel együtt jártam iskolába, hogy ott játszódjak vele, és beszéljek vele, hogy tanuljak meg románul. Hát úgy aztán másodszor, amikor isméttem az első osztályt, akkor már tudtam románul.

Én hat osztályt jártam román iskolába és egyetlenegy magyarba, a hetedik osztályt, akkor már itt voltak a magyarok [1940-ben]. A hetedik osztályban volt egy Kis Imre tanítóm, fiatal házaspár volt, volt már egy gyerekük. És Lojszu volt az igazgató a magyar iskolában. Én csak elemi iskolába jártam, nem is érkeztem menni tovább.

De hát mi már magyar időben nem nagyon jártunk iskolába, mert nem fogadták be a zsidókat [A második bécsi döntéssel visszakerült Észak-Erdélyben nagyon megnehezítették a zsidók számára az iskolázást. „Az állami gimnáziumokból és felsőfokú tanintézetekből elbocsátották a zsidó tanulókat, szinte teljesen kizárva őket az állami oktatási rendszerből.

A numerus clausus oly mértékig hajtották túl, hogy a legtöbb visszacsatolt vármegyében gyakorlatilag a numerus nullus érvényesült. Az erdélyi zsidóság vezetői ezt a problémát úgy hidalták át, hogy Kolozsvárott és Nagyváradon zsidó felekezeti gimnáziumot létesítettek” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 145. oldal). Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon.]. És viseltük a sárga csillagot, nem nagyon volt szabad járni az utcán.

De nem sok ideig tartott, mert úgyis elvittek minket. Lezártak egynéhány utcát, és lassan mindenkit bevittek a gettóba. 1944-ben, mindjárt húsvét után. Még a húsvétot itthon csináltuk, és húsvét után már bent voltunk a gettóban. Volt három utca, ami gettónak számított, és az összes zsidót innen [Máramaros]Szigetről meg a falvakról idehozták.

Még a falvakról is behozták a zsidókat, szekereken jöttek. És aztán rá vagy két-három hétre már vagonírozta be lassan marhavagonokba, és elvittek a lágerbe. Nem lehetett megszökni, mert akárhova szöktél, agyonlőttek volna. Csak olyan maradt életben, akit már idejében elbújtattak.

Volt, akit nem tudom, milyen pincelakásba helyeztek be, valaki vitt be enni neki, és valahogy túlélte, vagy volt olyan, aki egy kútban bújt el, amelyikből kiszáradt a víz. Voltak olyanok, akik megmenekültek, de nagyon kevés. És voltak, akik az erdőbe jártak, ameddig el nem kapták őket. De általában mindenkit elvittek.

Az én nagynénimnek [Vogel Fislné] volt hat gyereke, onnan nem tért vissza egy se. A másik [Walter Fisl], ahol volt nyolc, ott visszatért a két lány és egy fiú a hat fiúból. A harmadik

nagynénimnek volt két gyereke [Semmel Henrikné], ott mind a kettő visszatért, és a legidősebbik nagybácsim [Walter Haim] családjából, ahol volt négy fiú és egy lány, visszatért három fiú.

De a lány nem tért vissza – ő volt az én első férjemnek a felesége –, egy édes unokatestvérem, két gyerekkel ment el, nem tért vissza. Aki gyerekkel ment, nem nagyon tért vissza, mert a gyerek nem maradhatott meg, a gyerekeket nem hagyták meg. Olyan térhetett vissza, aki egy vagonban volt az anyósával vagy az édesanyjával, és odaadta a gyereket az anyjának, és a lány fiatal volt, azt megválasztották munkára. Elég sok fiatal is ment el, fiatal anyák, akik gyerekekkel voltak.

Minket, mikor megérkeztünk Birkenaubra – annyira ki volt világítva, hogy tűket is szedhettél a földről –, nem a németek választottak [válogattak], hanem a lengyelek, akiket legelőször vitték a lágerekbe [lásd: Auschwitz]. Azok építették a vásromokat [waschraum] – a vásrom az, ahol mosakszol –, meg a vécéket [azaz latrinákat] meg a blokkokat, mert mind olyan blokkban laktunk, mint egy tyúkketrec, csak ülni tudtál, felállni nem.

Volt egy orvos, Mengele, az mindenkit megvizsgált [Csak feltételezés, hogy személyesen Mengele vizsgálta meg az embereket. – A szerk.], csak szemmel, nem tette rá a kezét senkire, hanem anyaszült meztelenre kellett hogy legyél levetkőzve, és a ruhádat a kezeden tartottad, és csak az ujjával mutatott, melyik megy jobbra, megy munkára, és melyik megy balra, megy a krematóriumba.

Ott, ahol én voltam, hét krematórium égett éjjel-nappal. Én tizennyolcszor mentem át [az orvosi vizsgálaton]. Ott választottak el a szüleimtől és a testvéreimtől, soha többet nem láttam őket. És sokakat elküldött [az orvos] balra, olyanokat például, akinek az erős nap kihúzott egy pár pattanást [hólyagot], és ő látta, az már nem volt jó neki.

Szóval sokakat küldött ő a másvilágra. Nagyon sokat. Hát az én anyukám nem volt még ötven éves se, amikor eldeportálták [Salamon Golda anyja 1889-ben született, 1944-ben tehát 55 éves volt. – A szerk.].

Fiatal volt még. Birkenauban voltam vagy öt-hat hónapot, ott is dolgoztam, de számot Auschwitzban kaptam, ott lettem tetoválva, és ott dolgoztam tovább [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.].

Minket nem szólítottak névről, minket csak szám szerint szólítottak. 7986.

„Neunundsiebzigsechundachtzig” – mindig csak úgy hívtak, szám szerint. Minden reggel három órakor, fél négykor volt „zahlappel”, az azt jelenti, hogy számoltak minket. Fel kellett kelni, kivezettek, mint a katonáknak, sorba kellett állni ötösével, és megszámoztak.

Aztán hozták a reggelit, egy keserű teát, és kaptál huszonöt deka kenyeret egy napra. Egy téglaszerű fekete kenyeret négybe vágták, és az volt négy személynek egy napra a kenyér. Ennyit adtak délelőtt. Aztán kérdezték, ki akar menni munkára.

Én voltam az első, aki kiléptem, csak menjek ki a lágerből, ne legyek abban a tömegben, menjek ki a levegőre, nem számít, akármit kell dolgozni. Csak kint, és nem bent. Na, és [ott] aztán hozták az

ebédet, akkor megint sorakoztunk ötösével, én mindig elől voltam, mert kicsi voltam, nem voltam olyan magas, mint a többiek.

Egy kerek edénybe tettek valami moslékot, nem mondhatod másnak, de se kanalat, se semmit nem kaptál, szűrőszórtól belőle párat, a hátulsó mondta, ne egyél sokat, jusson nekem is.

A vacsora egy keserű tea volt, és ha megtartottál még egy kis kenyeret. Az ünnepnap volt, amikor főztek krumplit hajában, meg sem volt mosva, és adtak három-négy főtt krumplit. Az ünnepnap volt, amikor kaptál. Máskülönben nagyon-nagyon rossz koszt volt. Rettenetes rossz koszt volt. És így éltünk a lágerben.

Én földi munkát dolgoztam, például felszántattak egy olyan földet, [ami] lehet, hogy talán ötven éve nem volt felszántva. És akkor kaptunk vas kapákat, amivel kellett azt a földet – mert gyepes volt – feldarabolni apróra, hogy lehessen bevetni. És dolgoztam egy repülőgyárban télen.

Mert télen ott is volt hó, ott is volt hideg, nem volt földi munka, akkor dolgoztam egy repülőgyárban, alkatrészeket kellett csinálni. Három siftában [sihtában, váltásban] dolgoztak ott: délelőtt, délután és éjszaka. Én délelőtt dolgoztam, aztán összeszámoltak minket, és délután, úgy öt óra körül már vittek vissza a lágerbe.

Felvigyzónak a lágerbe behoztak rossz viseletű nőket Németországból, ők voltak a kápók fölöttünk. Ők csíkos ruhát viseltek, mi csak egyszínű, szürke ruhát. Nem bírtak velük az országban, bezárták őket, megbüntették, de azért mégis kurvák voltak. És akkor ezeket behozták, ők voltak a felvigyzóink.

Ők nem dolgoztak, ők csak vigyáztak ránk, hogy mi dolgozzunk. És volt egy kápo, kérdezte a lányokat, ki tud haját mosni, felcsavarni és fésülni. Én mindenre jelentkeztem, én tudok. Soha nem csináltam, de azért felcsavartam a haját kis rongyokkal és újságpapírral, mert nem voltak [haj]csavarók, reggel kifésültem, mert szép akart lenni, és akkor amit ő kapott – nekik külön konyhájuk volt –, abból mindig hagyott nekem is. Merthogy én mostam, rendeztem a haját, mostam a fehérneműjét, azért mindig adott nekem is egy csontot, ahogy mi szoktuk dobni a kutyának. De az is jó volt, mindenestre, kisegített sokat. És így bírtam dolgozni. Nekem azért sikerült [túlélni].

Akkor még volt egy temesvári férfi, lehetett egy olyan ötven év körüli, akinek megtetszettem. Ő egy SS volt, egy őr. Minket, mikor bekerültünk a lágerbe, lekopasztottak nullás géppel, de nekem természetes göndör hajam volt, és nagyon szépen nőtt vissza. Nem volt hosszú, de már volt hajam, és nem voltam olyan csúnya, eldobnivaló kislány.

Azt mondja nekem: „Aranka – mert magyarul a Galdi az Aranka –, a háború után, ha vége lesz a háborúnak, leszel a feleségem?” „Leszek, hát persze.” Mibe került nekem, hogy mondjam, hogy leszek a felesége. Minket kutyával kísértek munkára, mind a kétoldalt volt négy őr kutyákkal.

A kutyák be voltak dresszírozva, hogyha nem voltál lehajolva, és az őr rászólt, akkor az rád ugrott, és addig tépett téged, amíg lehajoltál, és dolgoztál, és addig nem hagyott el, amíg nem kiáltotta neki, „Pfuj”. Ez azt jelentette, hogy elég, hogy ne harapjon.

Mert voltak köztünk idősebb asszonyok is, akiknek sikerült bekerülni a lágerbe [Azaz akit rögtön a táborba érkezést követő első szelekció alkalmával nem küldtek a gázba. – A szerk.], azok nagyon nehezen bírták. A fiatalok még bírták, hát mi voltam én akkor, tizenöt éves [Salamon Golda 1926-ban született, 1944-ben tehát 18 éves volt. – A szerk.], bírtam jobban, az biztos, mint az, aki bekerült, és már lehetett huszonöt, harminc, harmincöt éves.

És mert ő [ez az őr] abban bízott, hogy a háború után leszek a felesége, hozott nekem [valami ennivalót]. Ők sem kaptak nem tudom, milyen pástétomot, hanem hozott két kis szelet kenyeret, amit kisütött margarinban. Mert kaptunk néha egy kis margarint a kenyérhez reggel. És volt, amikor hozott szalámit, csinált egy szendvicset.

Azt a két kis szelet kenyeret bepakolta egy papírba, és bekötötte egy zsebkendőbe. És úgy tett mellettem, mintha elejtené a zsebkendőt, és felveszi, úgy juttatta el hozzám. És úgy tudtam túlélni. Innén egy kicsi, onnén egy kicsi... De csak nehéz volt, amikor felszabadultam, harminchét kilós voltam.

Auschwitzban be volt kerítve a láger drótokkal, amibe be volt vezetve a villany [az elektromos áram]. Ha rátetted a kezedet, ottmaradtál. És ezen az oldalon voltak nők, a túlsó oldalon voltak férfiak. Volt úgy, hogy elmentünk beszélgetni a dróthoz, mert azt nem tudták megtiltani.

Ott is megismerkedtem egy cseh fiúval véletlenül, aki zenész volt, ő is mindig a dróton keresztül dobott át nekem kenyeret vagy egy meleg harisnyát, mikor már hideg volt, meg ilyesmit. Ő is: „Ha felszabadulunk, leszel a feleségem?” „Leszek.” Mindegyiknek megígértem. Azért, hogy túléljen az ember, azért meg kell szenvedni.

Sok mindenben mentem keresztül. Úgy léptünk a halottakon, mint a köveken. Ott nem törődött az ember, csak saját magával. Hogyha oda volt támaszkodva a falhoz valamelyik, és mondta: „Testvér, segíts, hozzád egy kis vizet!”, de olyan messzire kellett menni, hogy találj egy kis vizet neki... [nem mentél]. Te csak saját magaddal törődtél, hogy bírd túlélni, nem tudtál a másikon segíteni. Nagyon nehéz volt, borzasztó nehéz volt.

Auschwitzból aztán el lettünk vize más lágerbe, voltam Bergen-Belsenben egy lágerben és még egy lágerben és utoljára Mauthausenben. Marhavagonokban utaztam én éppen eleget, mikor kellett menni egyik lágertől a másikig. Tele volt hóval, és ráfagyott a cipő a lábunkra. Na, azt is kibírtuk, akik kibírtuk, nem mindenki.

Oda [Mauthausenbe] szedték össze az összes lágerből a heftlingeket (foglyokat), és a lágert felaknázták, [1945.] május hetedikére kellett hogy robbanjon. Fel akartak robbantani minket, mert már látták, hogy veszítik el a háborút, és nem akarták, hogy kitudódjon, mit csináltak, hogy kínozták a népet. És az aknákat a zsidó fiúk kellett hogy lerakják.

Szerencsénk volt, hogy május negyedikén bejöttek az amerikaiak [1945. május 5-én szabadult föl Mauthausen. – A szerk.], és megsemmisítették az aknákat. De ott nagyon sok ember pusztult volna el, nem tudom, hány ezer heftling, ahogy mondták ők, voltak ott úgy nők, mint férfiak.

Már annyira megszoktam, hogy olyan kutyás őrök vezetnek minket mindenfele, hogy mikor már felszabadultam, mind néztem hátra, hogy jön-e az őr a kutyával. Ez belénk edződött. Már nem tudtuk elhinni, hogy szabadok vagyunk. Nagyon nehéz volt.

Aztán a szabadulás után én megbetegedtem. Az amerikaiak rosszul tették, mert nagyon sok ételt hoztak, nagy kondér ételeket, amiket nem lett volna szabad. Ki voltunk éhezve, három napig nem kaptunk még vizet se a mauthauseni lágerben. Először nem tudtak adni csak kenyeret meg kristálycukrot, zsákszámba volt a kristálycukor.

De azután kezdtek hozni kondér ételeket, gulyásokat meg mindenfélét. Nagyon diétásan kellett volna kezdeni, teával, kétszersülttel, ilyesmikkel. De a nép ki van éhezve, és nem gondol arra, hogy megbetegszik. Nagyon sokan haltak meg akkor. Jóllaktak, hasmenést kaptak, és az vitte el őket.

Nem voltak ők se nem tudom, milyen erősek. És én is megbetegedtem, én nem azért..., mert nem vagyok falánk, akármilyen éhes vagyok, akkor sem tudok nekimenni, nem tudom, hogy az ételnek, de minden olyan zsíros volt, nem voltak a mi beleink hozzászokva.

Én is kaptam hasmenést, de nem olyan mértékben, és bevittek a kórházba. Kaptam egy fél liter vért az egyik karomba, egy fél liter vért a másik karomba, de olyan hamar lefolyt, mert üresek voltak a vénák, és egy liter glukózt az egyik lábamba, és egy liter glukózt a másik lábamba. Amikor lefolyt az a glukóza, éreztem, hogy le bírok szállni az ágyból.

Kaptunk szeretetcsomagokat az amerikaiaktól, abban volt csokoládé, kétszersült, kockacukor, még női piperedolgok is voltak, volt pipereszappan, rúzs, kölni meg valami száraz tartós tészták. Az is segített akkor, jó volt az ágyban. De mikor már éreztem, hogy bírok, leszálltam az ágyból, vettem a lepedőt, és [gondoltam,] megyek, megfürdök.

Mert volt ott kádfürdő is, és volt egy közös fürdő, mint egy tó, de be volt fedve. Amint bementem a vízbe, éreztem, hogy nem jól vagyok, a szívem nem bírja. Rögtön kijöttem a vízből, és magamra csavartam a lepedőt, de már a folyosón összeestem.

Bevittek a szobába, és nagyon összeszidtak, minek mentem én fürödni, hogy miért szálltam le az ágyból. Minden nap kaptunk egy lavór vizet, de hát nem mosakodhattam úgy, hogy fürödjek, csak ahogy tudtam mosakodni az ágyban. És akkor nagyon összeszidtak.

Aztán jött egy amerikai professzor, és megvizsgált, megnézett mindenkit, kikérdezte az orvostól, hogy kinek mi a baja. Azt mondja, „Ennek a kislánynak mi a baja? Mert jól néz ki ez a kislány”. Arcban nem voltam annyira lefogyva, de mikor kitakart az orvos, megijedt tőlem.

Mondom, harmincöt kilós voltam akkor. Mondta az orvos, hogy nincs különleges baja neki, csak az, hogy nem bírjuk elállítani a hasmenést. A professzor kivett egy dobozt a táskájából, mert volt az egyik vállán egy fényképezőgép, a másikon egy orvosi táska: „Ebből az orvosságból adsz neki kilencet egy nap.

Hármat reggel, hármát délben, hármát este. Három napig. Ez olyan orvosság, azt mondja, amely kézzel elveszi a betegséget tőle. Ha nem javult fel a három nap alatt, akkor negyedik nap adsz reggel és délben csak.” De tényleg, mintha kézzel elvette volna a betegségemet, annyira felépültem attól [az orvosságtól]. Már bírtam enni, és nem volt hasmenésem.

Aztán kezdtek összeszámolni minket, és hazaküldeni. Bevagoníroztak, szóval kaptunk papírt, és mondták, hogy melyik vonatra kell szállni, és ez a vonat visz minket Bécsbe. Sokan marhavagonokban jöttek haza. De mikor jöttem haza – ez már tél körül lehetett [1945/46 telén] –,

én annyival voltam szerencsés, hogy egy rendes vonatba kerültem be.

El voltak foglalva a helyek, jöttek haza a román tisztek a háborúból. Egy sorban, ahol ketten ültek, kértem, hogy csináljanak nekem egy kis helyet, mert nem bírok [állni], nagyon le vagyok gyengülve – tudtam velük beszélni románul. Leültem oda melléjük.

Aztán jöttek fel az orosz katonák, húzták le a lányokat a vonatról, csúfságotlák a lányokat, borzasztó volt. Volt olyan orosz, aki le akart [húzni], de az egyik [román tiszt] azt mondta, hogy „Ez az én feleségem, semmi közöd hozzá”, és nem engedtek. Na, úgy érkeztem meg Bécsbe.

Ott már vártak minket, volt Bécsben két nagy villa, és ezeket a fiúkat-lányokat, akik érkeztek a lágerekből, azokat mind oda szállították. Ott keresztülmentél egy orvosi viziten [vizsgálaton], adtak enni is, aztán küldtek tovább. Nekem nem volt semmi szervi betegségem, csak az, hogy nagyon le voltam gyengülve, és volt egy olyan folyásom, mint a víz. Az a gyengeségtől van. És azt mondta az orvos, hogy ezt ki kell kezelni, nem mehetek tovább. De abban a nagy villában volt vagy kétszáz ágy.

Mellettem volt egy fiatal fiú, talán vagy öt-hat évvel idősebb, mint én, egy kolozsvári. Beszélgettünk. Azt mondja nekem: „Hát hogy gondolod, hogy én jövök haza a lágerből, te szép fiatal kislány, és én egyedül fogok aludni?” De bemutatkozott, Lacinak hívták.

Mondom: „Idefigyelj, beteg vagyok, és én nem foglalkozok ilyen marhaságokkal, nekem nincs ilyesmi az eszemben. Én örülök, hogy élek.” Na, megértette, azután nagyon kedves volt hozzám. Együtt volt ő még három lánnyal és két fiúval, kolozsváriakkal, mondtam: „Ti mentek tovább, nekem muszáj itt maradni, itt kell maradjak a kórházban.”

De én nem akartam maradni a kórházban. És akkor elment Laci az orvoshoz, és azt mondta, hogy „Az én testvérem, én felelek érte, hogy meg fog érkezni Pestre velünk. Adjon egy papírt, hogy a vonatban kapjon egy fekvőhelyet”. És kaptam egy kispárnát és plédet, és úgy érkeztem meg Pestre. És Pesten megint a kórházban voltam, addig, míg elkerültem Kolozsvárra a kórházba.

1946-ban érkeztem Kolozsvárra, körülbelül tavasz lehetett, nem volt hideg. Kolozsváron megint voltam három hónapot a kórházban. Ott megismert engem egy [máramaros]szigeti asszony, aki be volt utalva a kórházba, és ő telefonált ide, [Máramaros]Szigetre, hogyha valaki hazajött az én családomból, hogy tudja, én élek, hazajöttem, itt vagyok a kórházban.

És akkor a volt sógorom, Dinának a férje, küldött pénzt nekem, hogy legyen mivel jöjjenek haza. Ő már meg volt nősülve, mert a nővérem nem tért vissza, és a sógorát küldte. Én mondtam a sógorának, hogy a pénzt itt hagyhatja, mert jó lesz, mikor kell valamit vétessek, hogyha nem elég, amit kapok, de én még nem mehetek haza, az orvosnő nem enged, mert nem épültem fel egészen. Ott kaptam orvosságot, és elmúlt az a folyás, ami volt.

De akkor már télnek mentünk, mikor haza kellett jönni, már hideg volt. Szatmárig [Szatmárnémeti] mentem vonattal, de már onnan [Máramaros]Szigetre nem járt semmiféle vonat, nem tudtam jönni, csak teherautóval. Télen, a hordók tetején, valahogy hazakerültem [1946 őszén kerülhetett haza – a rogsa009 számú kép aláírása szerint 1946 októberében már Máramarosszigeten volt. – A szerk.].

Akkor itthon nem tudtam jönni egész ide [a házig], mert itt volt a kaszárnya, le volt zárva [az út], nem engedtek egyenesen keresztüljönni. Oda érkeztek meg a vonatok a harctérről a német foglyokkal, és a kaszárnyában szelektálták őket. Mert amelyiknek be volt vésve itt a hónalja alatt az SS, az nem mehetett haza, azt visszaküldték Oroszországba.

Elküldték Szibériába vagy mit tudom én, hová, de nem engedték haza. És az egyszerű németeket, a Wehrmachtokat, elengedték. Nem tartották őket, mit tartsanak annyi embert, volt sok fogoly. És akkor nem lehetett rendesen keresztüljönni, hanem kellett körutat járni.

Én megérkeztem éjjel, egy ösmerős befogadott, ott aludtam éjjel, és másnap aztán küldtek valakit, hogy jöjjenek értem, mert megérkeztem. Jött a volt sógorom, mert volt neki lova, szekere, jött a körúton, és így hozott haza engem. De akkor is kálvária volt az életem.

Ő már nős volt, volt neki sógornője, sógora, a felesége, az nem jó szemmel nézett engem, ugye az első feleségnek a testvére [voltam]. De a sógorom nagyon tartott hozzám, én nem mondhatom, de hát ő nem volt otthon, a nők nem bántak szépen velem.

Akkor elmentem egy unokatestvéremhez, Málek Mojse Lájzerhez – ő az apám révén unokatestvér, most is él Izraelben –, ott laktam nála, ott se éreztem jól magam, mert el akart venni feleségül, én meg nem akartam hozzámenni.

És akkor ő megnősült ott az udvarból egy lánnyal, aki szívesen hozzámment, akkor már ott se láttak szívesen, onnan is el kellett menjek. És kálvária volt az életem addig, míg férjhez mentem. Azért mentem hozzá egy nálam tizenkilenc évvel idősebb férfihez, mert őneki már volt lakása, jólszituált volt, már volt hová letegyem a fejem.

Mindjárt mikor hazajöttem a lágerből, volt nekem egy udvarlóm, Ilovits Hersi, Ilovits Herman. Románul beszéltünk, mert ő nem tudott magyarul. Túloldali volt [Ukrajnából való, Tiszán túli], mikor Magyarország lett itt [1940-ben], akkor átjött ide.

Ez a fiú nem volt olyan vallásos, mikor hazajött [a háború után]. Komoly udvarló volt, csak én nem akartam hozzá férjhez menni, mert majdnem egyidősök voltunk. Azt mondtam, hogy szerelemből nem lehet megélni. Én nem tudtam, hogy mivel foglalkozik, nagy titokban tartotta. Mert valutával foglalkozott, és ezt abban az időben nem volt szabad.

Azt is csak akkor tudtam meg, amikor férjhez mentem. Feljött aznap fiákerrel, mert akkor nem voltak taxik, 1947-ben, és azt mondta, „Úgyis mindegy, férjhez mész, de legalább mondd meg, miért nem akartál hozzám jönni”. „Hát – mondom – csupán csak azért, mert egyidősök vagyunk, én nem tudtam, miből tudsz te eltartani engem, feleséget.”

Azt mondta erre, szegény: „Mindenre gondoltam volna, csak arra, hogy attól féltél, hogy nem fogok tudni neked kenyeret adni otthon, arra nem gondoltam.” És akkor kivett egy csomó pénzt, és mutatta nekem. Nem maradt az esküvőre, elment.

Többféle cionista egyesület volt itt [Máramarosszigeten], volt a Mizrachi, volt a Betár [lásd: Betár Romániában], és volt kibuc, a fiatalok közül, akiknek már nem volt szülejük, nem volt senkijük, voltak, akik ott is laktak. Nem tudok többet erről, mert én nem akartam részt venni, nem mentem oda, csak hallottam róluk. A kibucból vett ki aztán Hersi egy lányt, megnősült, lett egy gyerekük,

kimentek Amerikába, és a felesége megzavarodott. Hersi nagyon vallásos lett, Amerikában halt meg.

Aztán férjhez mentem, ezt a férfit ismertem, mert az én édes unokatestvérem volt az ő [első] felesége. Úgy kellett legyen, ezt rendelte a sors. A férjem, Simonovits Jenő – Jajni, Jojne, mondták zsidóul – Remetén [Pálosremete] született, 1907-ben [Pálosremete – kisközség volt Máramaros vm. Técsői járásában, 1891-ben 900, 1910-ben 1300 rutén, német és román lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, ma Romániában van, Remeti. – A szerk.]. Elvesztette az apját, mikor nyolc éves volt.

Az anyja öt gyerekkel maradt. Már nyolcéves korától ment dolgozni, és már kenyérkereső volt. Ment szilvát rázni, meg diót rázni, ezért mind fizettek. Aztán elment kocsisnak ló mellett, magyarázta az egész életét, hogy miken ment keresztül. Aztán volt neki itt [Máramarosszigeten] egy nagybácsija, akinek egy drogériája volt, a végén ott gyűjtötte a pénzét, úgy tudott menni szkimbásnak, huszárnak – szkimbás, úgy mondták a huszároknak [A román hadseregben nem voltak huszárok, Salamon Golda a katonára érti a huszárt. Lásd még: szkimbás („cserés”) katona Romániában. – A szerk.].

Csak az mehetett huszárnak, aki pénzes volt. Pedig árva fiú volt, csak dolgozott, gyűjtött pénzt, és volt neki. És a második férjem is huszár volt, együtt voltak katonák [Nagyváradon], az első férjem és a második férjem. Ez még a románoknál volt [román fennhatóság alatt, 1920–1940 között]. Az első férjem egy nagyon jó lókupec volt, jó kereskedő, értett az állatokhoz, a tehenekhez és a lovakhoz.

Saját lóval kellett jelentkezni, ő bevonult egy olyan szép kanca lóval, egy fehérrel, hogy azt mondta a kolonel [ezredes]: „Ezen a lovon én fogok lovagolni. Te bemész az istállóba, és keresel másat, amelyiket akarod. De te nem fogsz lovagolni egy szebb lovon, mint én. Azt’ ha leszerelsz, visszakapod a lovat.” Olyan gyönyörű szép volt, még festeni se lehetett szebbet. Mert értett hozzá, és tudta, hogy mit vesz.

[Nagy]Váradon járt [ott volt katona], és azt mondja, hogy ott a templomba jegyre mentek be őszi ünnepekkor [őszi ünnepek: Ros Hásáná, Jom Kipur, Szukot], úgy, mint egy operába, kellett ülőhelyet venni. Egy nagyon híres kántor imádkozott, aki operaénekes volt, és még a tisztek is váltottak jegyet – az első sor mindig a tiszteké volt, és ott volt az összes tiszt, a keresztények is –, mert nagyon szerették hallani a kántort, hogy imádkozik.

Nem értették, mit mond, de nagyon nagy stílusban tudta előadni, és azt mondja a férjem, hogy valami gyönyörű volt. Amelyik zsidó gazdag volt, volt saját gyára, és tehetséges [tehetős] volt, az mindig őszi ünnepekre hazavitt egy-két katonát az asztalhoz, vacsorára.

Vagy mikor Jom Kipur volt, megvendégelték őket, mielőtt mentek a templomba [azaz: mielőtt kezdődött a böjt], és az imádság után is. Mert tudták, hogy a kaszárnyában nem tartanak ilyet, és így a gazdagabb zsidók mindig elvitték a katonákat haza. Magyarázta a férjem nekem, mert hát ő volt huszár [katona].

Az első férjem magyarázott nekem sok mindent, például az Elie Wiesel apjáról őtőle tudok a legtöbbet, mert a férjem tizenkilenc évvel idősebb volt, mint én. Elie Wiesel Nobel-díjas, és el van ösmerve. De van kire hasonlítson, az apja egy nagyon okos ember volt.

Olyan egy okos ember volt az apja, hogy sokszor, mikor a törvényszéken tárgyaltak egy nehéz ügyet, akkor a prokurorok (ügyészek románosan) elhívták, és kikérték a véleményét. És általában a zsidóknál az a szokás, hogy nem viszik a törvényszékre a pert, hanem maguk közt intézik el [lásd: bét din].

Ha nekem van, mondjuk, Emmivel, a barátnőmmel valami dolgom, mondjuk, hogy a kereskedelembe ő becsapott engem, és én keresem a jogot, az igazságot, akkor én veszek magam mellé egy embert, akit én elképzelek, hogy egy okos ember, ő szintén vesz valakit maga mellé, és az a kettő veszi a harmadikat. A harmadik az, aki dönt. És a harmadik mindig az Elie Wiesel apja volt. Ahogy ő döntött, az úgy maradt. Az ő szavát nem másította meg senki.

Volt egy eset, amit a férjem mesélt nekem. Az úgy történt, az én férjem pék volt, és volt egy lisztkereskedő, akitől vette vagonszámra a lisztet. Megmérték egy zsák lisztet, és amennyit nyomott az első zsák – az volt nyolcvan kilós –, [annyinak számították a többit is], nem mértek meg minden zsákot.

És nem tudom, hány vagon lisztet vásárolt a férjem attól a kereskedőtől. Volt egy társa a férjemnek, Gordán Gyula, az nagyon szeretett inni és kártyázni. És még magyar idő előtt [1940 előtt] összezördültek, mert az tudta magában, hogy ő a nagy úr, hogy az ő nevén megy [az üzlet], mert ő magyar, nem lehetett zsidónak péksége, és nagyon csúnyán bánt a férjével – mikor akart, elszámolt, mikor nem akart, nem számolt el stb. És akkor úgy gondolták, hogy inkább elválnak, lesz az én férjem külön, és ő külön, csináljon, amit akar, az a Gordán Gyula.

És a férjem a sógorával ketten bementek a pékségbe, megfogták a liszteszsákokat, tettek egyet ide, egyet oda, szóval elosztották. És rátették a mérlegre, hogy lássák, hogy hány mázsa liszt maradt mindegyiküknek, és akkor jöttek rá, hogy hetvenöt kilós egy zsák, nem nyolcvan.

Tehát minden zsákból ellopott öt kilót a lisztkereskedő. És ezért volt a vita köztük, és akkor az Elie Wiesel apja döntött úgy, ha megesküszik, hogy nem tudott róla, hogy csak hetvenöt kilós a zsák liszt, akkor nem ítélik el, és ő nyer.

De borzasztó nálunk az eskü, nem úgy, hogy felteszed a kezedet, és „...spun adevărul, și numai adevărul, nu ascund nimic din ceea ce știu...” (román, az igazat mondom, és csakis az igazat, nem titkolok el semmit abból, amit tudok), ez mese.

Nálunk, a zsidóknál egy eskü nagyon borzasztó dolog. Két óriási nagy gyertyát gyújtanak meg, azt az illetőt, aki kell hogy esküdjön, felöltöztetik egy hófehér köpenybe [kitli], fehér zokniba, kiveszik a Bibliát, a Tóra-tekerect, odateszik arra az asztalra, ahol szoktak előimádkozni, kinyitják a Tóra-tekerect, van ott egy rész, amit neki el kell olvasni.

És ő el kell mondja azt az imát, ami ott be van írva, és ha ő vállalkozik rá, a rabbi megesketi. „Hogyha úgy érzed magadban, hogy igazad mondsz, mersz rá esküdni?” [lásd: eskü].

Azt mondta, hogy igen. Háromszor megkérdezik: „Jól meggondoltad, hogy mit akarsz esküdni vagy nem?” A férjem mondta, olyan borzasztó volt nézni is, mikor abban a fehér köpenyben – kihímezett köpeny volt – és fehér harisnyában, fehér sapka a fején, és az a két nagy gyertya, azt mondja, és a Tóra előtt, mikor ott elmondja, amit kell, mindenki megborzadt, hogy ha tényleg hazudott, akkor nagy baj lehet. És úgy is volt. Ő megesküdött, és reggelre halva találta az ágyban a fiát. Nem

kitalált mese.

Azt mondta a férjem – mert a férjem benne volt, hogy esküdjön meg –, annyira bántotta a lelkiismeret, hogy miért egyezett bele, hogy esküdjön. Mert nagyon szerette a fiút. Olyan kedves gyerek volt, tizenhat éves, csak ez az egy fiúgyerekük volt, nem volt lányuk se, semmi. Azt mondja, hogy nem telt bele egy hét, hófehér lett az ember [haja és szakálla], teljesen fehér lett a bosszúságtól [szomorúságtól].

Barna, sötétbarna haja volt, szakállas. És mondták neki: „Látod, háromszor is feltették a kérdést neked, csak úgy esküdj, ha úgy érzed, hogy nem tudtál semmit erről a dologról. Mert ez, amit te el fogsz itt mondani, ez nem egy pusztán... [kimondott eskü]. Ennek lesz hatása.”

Ez valahogy az emlékezetemben maradt, sokat beszélt a férjem róla, mert nagyon szerette az ő [Gordán Gyula] gyerekét. Kellett menjen oda elszámolni egyszer egy héten, hogy mennyi kenyeret sütöttek ki, és mennyi liszt fogyott, és onnan ösmerte a gyereket. Ő a háború előtt ezeket a dolgokat mind tudta, és ő magyarázta nekem ezeket.

Elie Wieselnek az apját ösmertem, mert én itt születtem, ebben az utcában, ők meg a túlsó oldalon laktak, a Kígyó utca sarkán, ahol van az [Elie Wiesel] emlékház. Derék, vállas, magas ember volt, olyan kicsi szakálla volt neki. Vallásos ember volt, de nagyon okos, zsidóban nagyon okos volt.

Ő járt iskolába is, nem tudom, mennyi végzettsége volt, de zsidóban nagyon tanult volt. Kereskedő volt, de hogy mivel kereskedett, azt nem tudom. Elie Wieselnek volt két lánytestvére [Három lánytestvére volt, és egy élte túl a holokausztot. – A szerk.].

Elie Wiesel vagy tizenöt éves volt, mikor eldeportálták. Nagy dolog, hogy megmaradt, mert ilyen gyerekeket nem nagyon hagytak meg a lágerben. Csak úgy látszik, hogy fejlett gyerek volt. Elie Wiesel legtöbbet magyarul beszél, mikor idejön, románul már nem is tud. Magyarországi felesége van, zsidó nő, de magyarul beszélnek. Egyetlenegy fia van.

A mostani háborúban [a második világháborúban] elvitték az első férjemet munkaszolgálatosnak 1943-ban. Kaptak behívót, és úgy mentek. Magyar idő volt akkor [lásd: magyar idők]. Őket elvitték a frontra, nem is tudták, hogy minket innen elvittek. Azt mondja, hogy a Donnál volt, ott, ahol volt a legnagyobb csata. Ott nagyon összejöttek az oroszok a németekkel és a magyarokkal [nagy harcok voltak].

Ők is nagyon sok mindenen mentek keresztül. Először tifuszbeteg volt. Ő úgy maradt életben, azt mondja, hogy volt egy olyan nagy csűrfélében, ahol voltak a betegek, és ezek [a katonák] – ahogy jöttek vissza a háborúból –, mind tetvesek voltak, mert nem tudtak tisztálkodni, és akkor ő fogta az ő pokrócát, és kiment a szabadba aludni, nem aludt ott bent a többiekkel.

És úgy maradt életben, mert a németek aztán felgyújtották azt a kamarafélét, ami deszkából volt, ahol voltak ezek a betegek. Ő kint volt a szabadban, hát nem érte a tűz.

De a betegség leverte őt, gyenge volt nagyon. Jártak a faluban, volt karikagyűrűje, amit még hazulról vitt el, eladta az oroszoknak, kapott egy kis kenyeret, túrót, és valahogy keservesen felépült. [Föltehetően az ukrainai Dorosicsban volt, ahol 1943. április 30-án tömegmészárlást végeztek a munkaszolgálatosok között.]

„A magukat tífuszosnak valló vagy valóban tífuszos munkaszolgálatosokat ezerszám irányították Dorosics kolhozfaluba, amely Kijevtől nyugatra feküdt (...). Itt egy hevenyészett karantén – »kórház« – működött, amely egy téglalapú épület néhány szobájából állt, s a legtöbb beteget nyitott pajtákban helyezték el. A karantén területét drótsövénnyel kerítették körül.

Tucatnyi ember halt meg naponta, a tetemeteket a közeli istállóban rakták halomba. 1943. április 30-án, a zsidó húsvét utolsó napján a hatóságok úgy határoztak, hogy a járványt véglegesen leküzdik. Az egyik pajtát, benne körülbelül 800 munkaszolgálatossal, felgyújtották.

Égő fáklyákként ugráltak ki a szerencsétlen betegek a lángoló épületből, ekkor a keretlegények géppuskából tüzet nyitottak rájuk. Tucatnyi sebesültnek sikerült elmenekülnie. Amint a dorosicsi rémtett híre eljutott Nagybacsoni Nagy honvédelmi miniszterhez, azonnal kijelölt egy katonai bizottságot, elrendelte a vizsgálatot a tűz keletkezésének és a felelősök személyének megállapítására.

A vizsgálat eredményét összegző jelentés szerint senkit sem terhelt felelősség, (...), a »tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak«. (...) nem történt említés arról a vérfürdőről sem, amelyet a pajta köré vont keretlegények rendeztek.” Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]

Ő úgy került onnan [a Don-kanyartól] vissza, hogy fogságba esett. És oda bejöttek [a táborba] az orosz nők, akiknek a férjük meg a fiaik el voltak vité a háborúba, hogy ki akar menni dolgozni hozzájuk. A férjem tudott jól oroszul, [Pálos]Remetén, a faluban, ahol ő született, sok ruszin van.

Úgyhogy ő jelentkezett, mert tudott beszélni velük. És mint fogoly dolgozott ott egy háznál, ahol gazdálkodás volt. És ennél a családnál komplekt felépült, mert ott a víz helyett tejet ittak. Ő értett hozzá, megfejté a tehenet is az asszonynak. Ott olyan piros-fehér foltos tehenek vannak, nagyon sok tejet adnak, harmincnyolc-negyven liter tejet adnak naponta.

És akkor nincs kinek eladni a tejet, víz helyett isszák a tejet. Főzni nem főz az asszony. Mielőtt kimegy a mezőre dolgozni, befűti a kemencét, feltesz ilyen kását, ami van az oroszoknál, hús van nekik, mert tartanak disznót, és mire hazajönnek, az meg van sült, meg van főve, azt eszik. Nem rizskása, valami olyan gömbölyű, sárga kása, azt mondja. Hát nem rossz, már kisült a lerben [sütőben] hússal együtt, nem lehetett rossz. De nem áll le az asszony főzni.

És a férjem mindent tudott: a lovat befogni, megpatkolni a lovat, tudott fejni, tudott kaszálni, és nagyon tetszett a gazdasszonyának, hogy mindent tud végezni. Ő nem is nagyon akarta hazaengedni, mert még nem jött haza a férje, nem tudta, hogy életben maradt, vagy nem maradt életben, mi van vele, mert ezek az oroszok is elmentek harcolni, de nagyon kevés tért vissza.

Azt mondja, van itt elég nő, mit mész haza, itt is tudsz nőszülni. Azt mondja, de nekem van feleségem, két gyerekem. Ő úgy gondolta, hogy otthon vannak, nem tudta, hogy elvitték őket. És mikor hazaengedték a katonákat a fogságból, akkor ő is kéredzkedett haza. Nem gondolta, hogy nem fogja otthon találni a feleségét, mert fiatal volt a felesége.

Kapott iratot, és rendesen jött haza, nem kötelezték, hogy maradjon ott, csak ha akart. Csak ő nagyon korán felszabadult, már 1945 márciusában itthon volt.

És jól feltalálta magát itt, voltak oroszok, mindenféle voltak oroszok, de ő tudott velük beszélni. És az sokat számított. Mikor hazajött, elfoglalta az én nagybácsimnak, Walter Háimnak a házát [Walter Haim az apósa volt, az ő lányát vette feleségül a háború előtt. – A szerk.], szintén itt, ebben az utcában, és nála lakott az orosz kolonel [ezredes] és a felesége, az orvosnő volt.

Akkor is pékséggel foglalkozott a férjem, és odajött mindig a doktornő, ha hozott egy tésztát, hogy süsse ki neki, vagy vigye el, és a férjem járt be a lágerbe [kaszárnnyába] is, szóval ismerte a kolonelt, de nem tudta róla a férjem, hogy zsidó. Nálunk szokott lenni Hanuka, mint a keresztényeknél a karácsony. Ilyenkor gyertyát szoktak gyújtani az ablakban, nyolc gyertyát egy hétig.

És azt mondja a kolonel a férjemnek: „Nálatok van egy olyan ünnep, amikor szoktatok az ablakban gyújtani gyertyát. Ha tudni akarod, én zsidó vagyok, csak nem adtam ki magam neked, hogy az vagyok. De most azért akarom, hogy vigyél el a rabbihoz.”

És kinyitott egy ládát – jött a háborúból vissza, akkor ő sok országon meg városokon ment keresztül –, és onnan kivett egy gyönyörű szép pongyolaanyagot, hogy vigye a rabbinénak, és a rabbinak egy olyan fekete anyagot, amiből csinálják a fekete káftont [kaftánt]. És elvitte őt a rabbihoz a férjem, ő félreállt, és a rabbi meg a kolonel ketten beszéltek a Tóráról, a vallásról.

Azt mondta a férjem, hogy ez az oroszországi kolonel egy olyan intelligens, művelt ember volt zsidóban, olyan kérdéseket tett fel a rabbinak, hogy az jól kellett gondolkozzon, hogy tudjon válaszolni rá. És nem mondta volna senki, hogy zsidó. Azt mondta, ő félreállt, csak figyelte, hogy hogyan zajlik [a beszélgetés].

[Az orosz ezredes] nagyon tanult volt zsidóban. Mert Oroszországban vallásosak is voltak, nagyon vallásosak. Már csak a kommunizmus ideje alatt nem tartották úgy a vallást, de vallásosak voltak. Úgy volt a kereszténység is, hogy vallásos volt, csak nem volt szabad. Nem tartották a vallást a kommunisták, nem hittek benne.

De a régi oroszok, ahogy mondta a férjem, azok lefüggönyözték azt a kis ablakot, letérdepeltek, keresztet vetettek, és minden este imádkoztak. Régi szokás szerint. Nem volt szabad lássák, hogy tartja a vallást, hogy imádkozik.

Olyan kicsi kis putrikban laktak, nem volt se padló, egy asztal, egy priccs és vagy két szék, és megvolt a bútor. Hát azt hitték, hogy ha kommunista világ volt, hogy kiveszett a vallás Oroszországban.

De nem, mert mikor megnyitották a templomot, akkor annyi rengeteg nép jött a templomba, nem fértek be, a harmadik utcáig tele volt emberekkel, mikrofonokat állítottak fel, ahol a papok tartották a misét. Nem vészett ki a vallás, mert az öregek még tanították otthon a fiatalokat vallásra. Hát tulajdonképpen, aki nem hisz egyáltalán semmiben, az úgy van minősítve, mint egy állat.

Mert az állat nem hisz semmiben. Be van kötve láncsal a jászolhoz, és nem hisz semmiben. De hát ha nincs vallás, és nem hiszel semmiben, nagyon üres az élet.

Szóval én a leendőbeli férjem ösmertem, mert egy unokatestvérem volt a felesége, aki két gyerekkel ment el, és nem tért vissza. Azok is itt laktak, ebben az utcában, szemben velünk. Ő is ösmert nagyon jól engem, hazulról, a szüleimet is, minden. És így lettem én az ő felesége. Az első férjemmel csak egyházilag voltam megesküdvé, polgárilag nem.

Azt mondta a férjem, ha van gyerek, akkor érdemes foglalkozni azzal, hogy esküdjünk meg, de ha nincs gyerek, nincs semmi értelme. Gyerek köztünk nem volt. Én nem hibáztatom őt, mert neki volt felesége és gyereke, de ő soha nem engedett engem, hogy menjek egy orvoshoz, vizsgáltsam meg magam, hogy hátha talán csak valami kisebb hiba van.

Én akartam volna, hogy legyen legalább egy gyerekem. Ő azt mondta, hogyha nincs az Istentől, így rendesen, ő nem enged orvoshoz, ő nem enged operálni, nem enged fürdőbe, nem enged sehová. Nem akart elengedni sehová. És úgy aztán vele éltem harminc évet.

Aztán megjavította ezt a házat, mert itt egy istálló volt, csak a falak maradtak meg, a többi mind újonnan csinálta. A falak azért maradtak meg, mert széles kőfalak. Régi típusú, azért olyan magas is. És aztán visszakaptuk a házat és a kertet, akkor még használtuk az egész földet itt. Aztán lett kollektív [lásd: kollektív Romániában], és elvették a földeket.

De nem volt semmiben se hiányom mellette, mert ügyes ember volt, mindent kikerített. Tartottunk mi mindenféle majorságot, voltak tehenek, voltak lovak, gazdálkodással foglalkoztunk. Még a férjem idejében is volt stráfszekerünk, és szállítottunk.

A férjem egyáltalán nem volt vallásos, nem járt templomba se, csak őszünnepkor, mikor jött az Újév, a Hosszúnap és a Sátoros ünnep, ezekre a nevezetes ünnepekre. Ő a háború előtt is a neológ templomba járt. Nem volt egyáltalán vallásos, de nem vegyített össze tejest hússal [lásd: étkezési törvények], és lehetőleg tartotta a vallást, de templomjáró nem nagyon volt, mert nem volt, mikor járjon a templomba, nem volt ideje, még szombaton is el volt mindig foglalva.

1970-ben halt meg, itt, [Máramaros]Szigeten halt meg, itt is van eltemetve a zsidó temetőben. Rabbi akkor már nem volt, a sakter temette el. Ültem sívét [lásd: gyász], de nem a földön, egy kisszéken ültem csak. Nem tudtam sokat ülni, akkor megvoltak még a lovak, és kellett munka után nézni.

Miután meghalt, sok mindent eladtam, a lovakat is eladtam, de azt' férjhez mentem másodszor, annak volt lova szintén. A második férjem Salamon Áron volt, Urinak mondták. Egy évvel volt fiatalabb az első férjemnél, 1908-ban született, itt, [Máramaros]Szigeten. Vele csak polgárilag esküdtem meg, körülbelül 1972-ben mentem én férjhez.

Muszáj volt férjhez menjek, mert olyan volt a foglalkozásunk, hogy volt két stráfszekér, lovak, dolgoztam kocsisokkal, és azok nagyon szemtelenek voltak, nem maradhattam egyedül. És akkor korán [hamar] kellett férjhez menni. Nálunk, a zsidóknál, miután meghal egy asszonynak a férje, nem bűn, még ha négy hétre rá megy is férjhez [lásd: nők újraházasodása]. Mert a mi vallásunk úgy írja elő, minthogy paráználkodjon, inkább legyen férjnél, és legyen inkább családja.

A férjemnek az egyik húga volt Salamon Rifki, Moldován Rifki lett a férje után. Ő itt ment férjhez [Máramarosszigeten], itt születtek a gyerekeik, de a gyerekek kicsinyek voltak, mikor elmentek Kanadába. Van két lánya, már vannak nagy unokák. Mikor én voltam náluk [1975-ben], a

nagyobbik kislány, a Hédi lánya már nyolcadikba járt, Pamela.

Hédivel tudtam beszélni, mert ő innen ment el, és a férjével is, mert az egy regáti volt, és tudott perfekt románul. De a gyerekekkel nem tudtam beszélni, ők csak ivritül, angolul és franciául beszélnek – mert ott egy francia gyarmat volt, ahol én voltam.

A férjem másik húga volt Kornélia. Az ő fia, Miki, főszerkesztő volt [Nagy]Bányán egy újságnál, mielőtt elment Izraelbe. Mikinek is van egy fia, építészmérnök, de épülettervező is. Most Amerikában van, kivitték Izraelből Amerikába.

Volt egy öccse is a második férjemnek, Salamon József. Nagyon jóképű fiú volt. Jóska igazgató volt a MAT-nál, a pálinka- és borlerakatnál. A felesége volt Dóri, és van két lányuk: Aliz és Háváná. 1964-ben elmentek Izraelbe, a lányok még gyerekek voltak. Mind a két lánynak orvos a férje.

Szóval az úgy volt, hogy a két fiú tanult Olaszországban, orvosit, mert Izraelben nagyon drága. Jeruzsálemben kell tanulni, és ott nagyon be kell fizetni. És akkor elmentek Olaszországba, ott tanultak. Az egyik már vőlegény volt a kisebbik lánnyal, Hávánával, és azt mondta a másiknak, „Te, nem volna kedved jönni az én menyasszonyomhoz, van neki egy nővére? Hátha megfelelsz neki.”

És sikerült neki. Akkor udvarolt egy mérnök Aliznak, de jobban tetszett neki ez a fiúcska, mert nagyon szép volt. Albertnek hívják a fiút. Az apja meghalt a háborúban, az anyja özvegyen maradt, ő volt a legkisebb gyerek, és adott órákat másoknak, abból taníttatta magát. Aliznak van három fia, Hávánának van négy, volt egy ikerpár, és úgy lett négy gyerek.

A második férjem először 1936-ban nősült, az első felesége érmihályfalvi volt, azt hiszem, Jucának hívták. Egy kislánya volt, azzal deportálták el a feleségét. Visszajött a felesége, de szegényke meghalt 1954-ben, rákban. Még élt az első felesége, amikor ideköltöztek, ebbe az utcába.

Mert a házat, ahol ő [előzőleg] lakott, lebontották, egy nagy gyárat építettek oda, és az ő [háza] helyére csináltak egy tízemeletes blokkot. A második férjem 1989-ben, halt meg, a revolúció előtt [lásd: az 1989-es romániai forradalom].

Amíg az első férjem élt, nem tudtam menni sehová, gazdálkodással foglalkoztunk, és nem hagyhattam el a házat. Tartottunk mi mindenféle majorságot, voltak tehenek, voltak lovak, és a férjem nem akart maradni egyedül egy napot se.

Miután másodszor férjhez mentem, a férjemet itthon hagytam, és én tudtam menni. 1973-ban voltam Izraelben, és 1975-ben voltam Amerikában. Cseáu [Ceașescu, lásd: Ceașescu, Nicolae] idejében kétevente engedtek csak [ki az országból] [lásd: Románia – utazás]. Akkor tizenháromezer lej volt a repülőjegy Amerikába jövet-menet, és kétezer-ötszáz lej Izraelbe.

Általában héberül beszélnek Izraelben. Én csak jiddisül tudok, héberül nem tudok. Olvasok, mert tanítottak, hogy hogy kell davenolni, hogy kell imádkozni. De nem tudok beszélni, így nem tudom, hogy mit olvasok. Azok, akik Izraelben laknak, azok megtanultak héberül is, mindegyik tud.

Ha mentem Izraelben, csak ezekkel a régiekkel, akik innen kimentek, tudtunk beszélni jiddisül meg magyarul vagy románul. A gyerekekkel nem tudtam beszélni. A gyerekek nem tudnak se magyarul, se románul, se jiddisül, zsidóul, ahogy mi beszélünk, csak héberül, franciául és angolul, azt tanulják az iskolákban.

Volt egy család, ahol volt egy ötéves kislány, ő beszélt perfekt románul, mert a nagyszülőkkel ment ki egyszerre, akik regátiak voltak, és hogy a gyerek tudjon beszélni a nagyanyjával és a nagyapjával, megtanították románul. Az iskolában beszélt héberül meg angolul, de a házban [otthon] csak románul.

Avval az egy kislánnyal tudtam beszélni románul. Hát most már Izraelben mindenféle nyelvet hallhatsz. Voltak, akik csak oroszul beszéltek, ahol bevándorolt oroszok laktak.

Általában Izraelben nem csinálnak többet, mint egy-két-három gyereket, nem csinálnak már egyszerre nyolcat meg tízet, csak azok, akik vagy vallásosak, vagy nem szeretnek dolgozni, és az állam fenntartja őket, ha sok gyerekük van.

Mert Izraelben azok, akik csinálnak sok gyereket, azok nagyon nagy segílyt kapnak az államtól. Én voltam a rokonomnál, bejött egy asszony, és vitt egy öl kenyeret, vagy tizenhét-tizenkilenc kenyeret. Mondom, „Te, Sári, mit csinál ez annyi kenyérrel?”.

Azt mondja, „Ennek nagy családja van”. „És a férje?” „Hát, azt mondja, az állam eltartja őket. Kapnak minden hónapban egy jó összeget, és abból nevelik a gyerekeket, hogy szaporodjon az ország. Mert vannak fiúgyerekek, azok katonakötelesek, ugye.

Négy évig tanul ott egy katona, nem [úgy], mint itt. De az a katona, az mindent tud, nem csak a fegyverrel tud bánni. Például ha elesik egy tankista, ő fel tud menni, és vezetni a tankot. És tanulnak pilótának. És ott katonák a lányok is két-három évig, attól függ, milyen szakra mennek.

De nem tesznek különbséget velük, hogy ők lányok, pont olyan instrukciót csinálnak a lányok is, mint a fiúk. Még véceket pucolni is viszik, mindenre tanítják őket is. A vallásos lányok nem mennek, és nem is kényszerítik őket. De ott, hogyha a lány nem volt katona, hogy mondjam, valahogy nincs elismerve, általában kell, hogy a lány is tudjon úgy, mint a férfi.

Én mikor mentem Izraelbe, gondoltam, fogom látni ezeket a szép ünnepeket, mint itt, mikor ünnepeltünk. Már nincsen ott se. Itt [Máramarosszigeten] nagyon tartották régen az ünnepet, még a háború után is, mikor voltak zsidók. Nem voltak olyan nagyon túl vallásos zsidók, de tartottuk az ünnepet úgy, ahogy szokták tartani.

De Izraelben mondom a sógornőmnek, „Te, gyere velem el a templomba, hadd lássam, milyen szokás van itten”. Éppen Szimhát Tojra volt [lásd: Szimhát Tóra], mikor végződnek az ősünnepek, amikor kiveszik a tórakat, és táncolnak a Tórával. „Ó, te még tartasz ekkora marhaságot?”, azt mondja. „Mire [Miért] menjünk templomba?” Nem gyújt gyertyát se, nem tartja a szombatot se. Izraelben, a Szentföldön...

Azt mondja, „Ebből nem élünk meg”, mármint a vallásból. Nagy hazafiak mind, az igaz. De nem tartják a vallást. Bnei Brakban igen, ott csak vallásosak vannak. Ott lakik egy unokatestvérem, ott tartják az ünnepet rendesen, úgy, ahogy kell, a szombatot, minden.

De a többi helyeken nem nagyon. Hát egész héten dolgoznak. A gyerekeket viszik a kresába (román, bölcsőde) születéstől kezdve, és egész héten dolgoznak a szülők. Szombaton mindenféle csüng a ruha, nagymosás van.

Pedig van fürdőszoba, minden háznál van meleg víz, hideg víz, minden, de nincs mikor csinálják. Szombaton szabadok, akkor mindenki takarít, mos, rendez, mert vasárnap már megint beállnak munkába. Úgyhogy nincs nekik lehetőségük tartani [a vallást].

Nem voltam ehhez hozzászokva, amit ott láttam. És Hosszúnapkor a sógorom, az én második férjemnek az öccse, Salamon József, aki egy vallásos házból jött [származott], ment a strandra. Nem a templomba. Mert Hosszúnapkor szabadnapjuk volt, nem dolgoztak.

El vannak fásítva [elfásultak] az emberek. Nem láttam az egyik unokatestvéremet, Walter Sárít ötven éve. Ötven évre rá jött ide [Máramarosszigetre], mert itt lakott ebben az utcában. És beszélgettünk. Azt mondja, „Én már nem tartok semmit. Se nem hiszek semmiben.

Ha minket, azt mondja, kivittek, és a szabad ég alatt aludtunk, hol volt az Isten, aki minket segítsen!? Én már nem tudok hinni semmiben.” „De mégis, nem ezt láttad itthon, anyukád nagyon vallásos volt – mondom –, és vallásos házból jöttél ki.” „Az régen volt, akkor hittek Istenben, és azt hitték, hogy az Isten mindig segít.

De ahonnan én jöttem vissza... nem hiszek semmiben.” Mondom: „Te, hát csak egy állat nem hisz semmiben. Hát olyan üres az élet, ha egyszer nem hiszel semmiben.

Bekötsz egy állatot az istállóba, persze, nem tud hinni semmiben, mert az egy állat, de hát egy ember valamiben kell higgyen. Az nem úgy van, ahogy te elképzeled. Ha mindenki úgy gondolkodna, mint te, akkor egymásnak kívájnák a szemét, ha valakinek többje van, mint a másoknak. Nem szabad így gondolkodni.” „Hiába – azt mondja –, te tudod a tiédet, és én tudom az enyémet.” Nem tudtam meggyőzni.

Amerikába úgy mentem, hogy itt volt egy ismerősöm, és ő megcsinálta a hívólevelet. Egy románai asszony, de nagyon jóban voltunk. Neki Leihter Sanyi – ő [akna]sugatagi – egy unokaöccse volt, de őnála nem ivott egy pohár vizet sem, mert Sanyinak keresztény a felesége, és ő vallásos volt, és itt lakott nálam. Mert én el voltam ösmerve, hogy én zsidó vagyok, mert zsidók a szüleim is. És akkor még tudtam tartani a zsidó vallást, mert volt sakter.

Amerika nagyon szép, össze se lehet hasonlítani [Romániával]. Először Izraelben voltam, és azt hittem, hogy szebb ország a világon nincsen, mint Izrael. Mert tényleg nagyon szép. De mikor már voltam Amerikában, már nagyon nagy különbséget láttam.

Úgy tűnt nekem Izrael Amerikához [viszonyítva], mint Románia Izraelhez. Hát Amerika... azt nem is lehet elmondani, milyen egy ország. Az emberek is, az épületek is, a munkahelyek is, minden, nem is lehet összehasonlítani. Amerikában megérkeztem Brooklynba.

Brooklyn olyan nagy, mint három város itt, Romániában. Ott egy unokatestvéremnél, Walter Szrulinál [Walter Haimnak, az anya egyik testvérének a fiánál] is voltam, de többet voltam egy ismerősömnél, amelyik küldte nekem a hívólevelet. Azt' jöttek kocsival, és vittek Philadelphiába, vittek New Jerseybe, több helyen voltam, unokatestvéreknél. Aztán voltam Kanadában három hétig a sógornőmnél, Salamon Rifkinél.

A háború előtt itt, Romániában nagyon vallásosak voltak [a zsidók], és Amerikában nem nagyon tartották a vallást. A háború után pont fordítva volt. Amerikában lettek nagyon vallásosak,

rengeteg a vallásos. Hát Izraelben vannak városok, ahol nagyon tartják a vallást, és vannak városok, ahol egyáltalán nem tartják a vallást, még a Hosszúnapot se.

Akiket én ismertem Amerikában, azok legtöbbször tartják [a vallást], mert kinézik őket, hogyha nem tartják. Ha mondjuk, van [egy zsidónak] üzlete, és nem zárja be ünnepkor az üzletet, vagy nem tart kóser dolgokat az üzletben, akkor nem mennek a zsidók oda vásárolni. Vannak modern zsidók, nagyon sok, de vannak pájszlis [lásd: pájesz] zsidók is. Vannak olyan városok, hogy csak olyanok vannak.

Brooklynban rengeteg a vallásos zsidó. Szakállasak, pájszlisok. Fekete kalap, gyönyörű fekete lakkcipő, fehér zokni, meg koromfekete a felöltőjük, kaftánjuk van, és a fehér ingek csak úgy virítanak. A nék [az asszonyok] ott parókát viselnek, de olyan szép kis parókák vannak, hogy nem mondaná senki, hogy paróka.

És a parókára rátesznek még egy kis kalapot is, amikor mennek a templomba. Ott muszáj vallásosak legyenek. Mert ha a szülők vallásosak, akkor a gyerekek is olyanok. És annyi gyerek van, amennyit az Isten ad, nem olyan modernek, hogy csináljanak kaparást. Nálunk [zsidóknál] nagyon tiltja a vallás ezt, azt mondják, hogy embert ölnek. Azért van a családban sok gyerek.

Máramarosszigeten már azok a vallásos zsidók elmaradtak [a második világháború után]. Például én ösmertem fiúkat, akik jesivába jártak, direkt vallásosak voltak, és mikor hazajöttek [a háború után], akkor frizurájuk volt már, meg ilyen bürgercsizma volt divatban [A Bilgeri osztrák ezredes után elnevezett puha szárú, fűzős csizma neve: bilgeri. – A szerk.], abban jártak, meg csizmanadrág, meg cigarettáztak szombaton, már nem tartották úgy a vallást. Régen itt vallásosabbak voltak, mint Amerikában.

Aztán Amerikába mentek a vallásosak, és ott nagyon tartják a vallást. Itt már kevésbé tartották a vallást. Volt sakterünk azért a háború után, és volt előimádkozó, szombatra csak kinyitották a templomot. Úgyhogy voltak azért, de aztán elutaztak. Az egyik sakter elment Izraelbe, a másik sakter meghalt, aztán így elmaradt.

A zsidók szerteszéjjel mentek. Akik vallásosak voltak, azok elutaztak, nem maradtak itt egyáltalán. Melyik merre, de a java része Amerikába ment, nem Izraelbe.

Néha szoktak jönni Amerikából, jön egy-egy autóbusz, ötven-hatvan személlyel, akik kimennek a temetőbe, és ott imádkoznak. Többféle rabbi van itt eltemetve, itt van eltemetve Teitelbaum, és nők is vannak eltemetve, a rabbik feleségei, azok is külön el vannak kerítve.

És jönnek egész fiatalok is, a bóherek, akik most tanulnak, és idősebbek is, jönnek az évfordulóra [lásd: jahrzeit], mikor tudják, hogy van a rabbi [halálának az] évfordulója. Főleg olyankor jönnek. Még ma is, hogyha jönnek vallásosok [haszidok], nem mennek be a neológ templomba. Elöl, az irodában megbeszélik, amit kell beszélni, de a templomba nem mennek be.

Miután férjhez mentem, én jártam a templomba. Őszünnepekkor volt nekem ott egy hely direkt megvásárolva, a második sorban. Danzig imádkozott, ő volt a rabbi. Olyan sisakot viselt, mint a papok, és egy bordó széles övet [a derekán] átkötve, pontosan úgy, mint a katolikus papok, úgy járt a rabbink is felöltözve. Ez már a háború után, ő visszajött [Máramaros] Szigetre, és innen ment ki Izraelbe.

Mióta már nagyon kevesen maradtunk, csak a kistemplomban zajlik le [az imádkozás], van egy előimádkozó, Leihter Sándor, és külön el van kerítve [egy rész], ahol a nők szoktak ülni. De mostanában én már nem jártam a templomban, mert nincsenek zsidók. Kivel menjek a templomba? Üljek ott magamban? Vagy vannak ilyen vegyes házasságok, az egyiknek van egy ruszka [orosz] felesége, a másiknak mit tudom én, ezek jönnek. Nem, inkább imádkozok itthon.

Mikor már nem élt az első férjem, akkor is egy szomszédasszonnyal mindig mentünk a központi fürdőbe, egy kétkédes szobába, és ott lefürödtünk. Egyszer egy héten, egyszer két hétben mentünk. 1980-ban még volt, de aztán megszűnt.

Ahogy elmentek a zsidók, megszűnt, és aztán már kezdtek modernizálódni, mindenki csinált fürdőszobát otthon. Már nem mentek ilyen rituális fürdőbe. A második férjemnek is volt fürdőszobája, mert neki kellett mindig borotválkoznia. A konyha nagy volt, még csináltunk két falat, bevezettük a vizet, és akkor már volt saját fürdőszobánk, nem kellett a fürdőbe járni.

Kóser háztartást még én is tartottam. [Most már] Egyben mosogatok, de nem kavaram össze a tejest a hússal. Semmibe, amiben hús van, nem teszünk tejfölt. És érdekes, egyik férjem sem volt olyan nagyon vallásos, nem voltak pájeszlisek, se szakállasok, de nem szerették vegyíteni, hogy a paprikásra vagy a töltött káposztára [A töltött káposztához marhahúst és füstölt libamellet darálnak össze. – A szerk.], vagy nem tudom, mire, tegyenek tejfölt, nem. A tejföl külön ment, és a hús külön. Úgy szokták ők is meg.

Én most is szoktam csólentet csinálni. Csak tavalyi paszulyból jó a csólent. Először a paszulyt hagyom főni, azt leszűröm arról a barna léről, az első léről. Akkor aztán már a csólentes fazékban, amiben csinálom, felteszem a paszulyt, közé kell tenni húst – nyersen tesszük bele a húst –, és akkor kell bele fűszer. Kell két hagymát felvágni apróra, beletenni, akkor kell csípős bors, kell fokhagyma, kell paprika, megfűszerezni, és egy kicsi sót tenni bele, nagyon keveset, mert megsósodik, mikor fő. És az jó, hogyha zsíros.

De mi nem csináljuk zsírral, szokták csinálni zsíros húsból, de most óvakodnak általában a zsíros dolgoktól. Én olajjal csinálom, öntök vagy két deci olajat bele, feltöltöm vízzel, és hagyom lassan főni, mert azt nem szokták kavarni, azt csak kell hagyni főni. Mikor majdnem megfőtt, akkor szoktunk tenni egy fél pohár burist, gerslit.

Az búzából van, ugyanerre mondják románul, hogy „arpăcaș”. Azt muszáj beletenni [A gersli hántolt és párolt árpaszem, a burizs hántolt búza. Mindkettő malomipari termék. – A szerk.].

Most nincs sakterünk, miután meghalt a sakter, ide más sakter nem jött. De ha én veszek húst, kikószerzem. Mert már így szoktam meg, hogy az ki kell legyen áztatva a vértől, kisózva, jól lemosva, és úgy lehet főzni. Ez egészség szempontjából is jó.

Disznóhúst nem eszem most sem, nem vagyunk ahhoz megszokva. Bűn, mi úgy tanultuk, hogy bűn enni a disznóhúst. A disznóhús nagyon egészségtelen. Legelőször, ha megbetegszel, az orvos eltilt a disznóhústól, mert az egy nagyon nehéz hús, és zsíros, nem egészséges.

De disznóhúst enni, ahhoz meg kell legyél szokva gyerekkortól, hogy bírjad. Hát én ebben a korban, ha én nem vigyáznék az egészségemre, hogy néznék ki? Mert én már hetvenhetedik évemben vagyok. De hál' istennek, jól vagyok.

Ami nekem nem jó, azt én nem eszem. Megfőzöm, elkészítem, mert szoktak lenni vendégeim, de én abból nem eszek. Csak amit tudom, hogy nekem szabad, és nekem jó. Én nem járom az orvosokat, nem szedek orvosságot.

Valamikor sokat adtam az öltözetre. Valamikor én minden héten mentem a fodrászhoz. Olyan szép volt a frizurám, hogy gyönyörködni lehetett benne. Csak lány koromban volt copfom, utána rövid hajam volt, és csavartattam a hajam. Akkor az volt a divat, hogy olyan gyűrűkbe csavarták a haját.

De most nem nagyon járnak fodrászhoz a fiatalok, csak öregek mennek. Mikor voltam Izraelben és Amerikában, láttam, öregebb nők járnak a fodrászt, azok tartják a régi divatot, fiatalok nem [járnak fodrászhoz].

És még valami. Öregíti az embert, ha mindent a szívére vesz. Például nekem van egy elég nagy kertem, ami a házhoz jár, és nem adták még vissza. Én azért nem ölöm meg magam. A földet zsebre nem tette senki, amikor adni fogják, adni fogják, de én belőle kázust nem csinállok, mint egyesek, hogy képesek nem tudom, mit elkövetni.

Nem. Ahogy esik, úgy puffan. Hál' istennek jól vagyok, van, miből éljek, mert nyugdíjt innen a románoktól nem nagyon kapok, csak háromszáz-negyvenezer lejt, de kapom a német nyugdíjt [kárpótlást], mert voltam deportálva.

Ezt már egy jó pár éve kapom, mikor már Romániában meg lehetett csinálni az iratokat, és felküldeni Németországba. Engem ott megtaláltak, ahol dolgoztam, mert meg vagyok számozva a lágerből, itt van a láger szám, az „A” láger, „7986”.

A múltkor jött egy autóbusz fiatalokkal – voltak zsidó gyerekek is köztük, de többségük román volt –, akik direkt a templomnál szálltak ki, és jöttek értem, én kellett magyarázzam nekik, ezeknek a fiataloknak, hogy min mentem keresztül, hogy ne ismétlődjön még egyszer meg az, ami volt 1944-ben.

Hogy így irtották az embereket. Mert egy év és négy hónapot voltam én lágerben, mikor innét eldeportáltak [1944 májusában deportálták, és 1945 májusában szabadult fel Mauthausenban.

Azután még több hónapig volt Ausztriában és Budapesten kórházban, ekkor természetesen már nem fogolyként, majd 1946 tavaszán érkezett Kolozsvárra, ahonnan néhány hónapi kórházi kezelés után 1946 őszén tért vissza Máramarosszigetre. – A szerk.].

De nagyon kevesen tértek vissza, nagyon kevesen. A fiatalok tettek fel kérdéseket nekem, és mindenre kellett válaszoljak. Románul, mert volt köztük zsidó gyerek, de kevés, a java része román volt, akik nem hiszik még máma se, hogy volt egy ilyen irtás.